

959.3

ด64ท 2484

พิมพ์แรกในวาทะปาหกิจสัพ
ทางแพ ลุขลุภา

และ

ชาวสมเือก ลุขลุภา

ณ วัดไตรมิตรวิทยาราม

๓๔ มิถุนายน ๒๔๘๔

เที่ยวตามทางรถไฟ

พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพ

นางแพ ลุบลุภา

และ

นายสมนึก ลุบลุภา

ณ วัดไตรมิตรวิทยาราม

วันที่ ๑๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๔

พิมพ์ที่โรงพิมพ์อมดิน

เชิงสะพานพระพุทธรูปหน้า พระนคร

ด้วยนายสวัสดิ์ โสติกทัต มาแจ้งความประสงค์ต่อกรม
ศิลปากรว่า ในงานปลงศพ นางแพ สุขสุภา กับ นายสมนึก
สุขสุภา ต้องการจะได้หนังสือสักเรื่องสำหรับแจกในงานนั้น
และถ้าได้เรื่องที่เกี่ยวข้องกับ พระนคร กรุงศรีอยุธยา ด้วย ก็ยินดี
กรมศิลปากร เห็นว่าเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระนครกรุงศรีอยุธยา ก็ได้
มีผู้พิมพ์ไปแล้วหลายเรื่อง แต่เรื่องพระนครกรุงศรีอยุธยาซึ่ง
สมเด็จพระยาตากษานุกาภาพ ทรงนิพนธ์ประทานกรม
รถไฟพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ ในชุดหนังสือเที่ยวที่ต่าง ๆ ตาม
ทางรถไฟมีฉบับเหลืออยู่ใน หอสมุดแห่งชาติ เพียงชุดเดียว
เป็นหนังสือที่ให้ความรู้ทางประวัติศาสตร์และวรรณคดีเป็นอัน
มาก สมควรจะพิมพ์ขึ้นให้แพร่หลายและรักษาต้นฉบับไว้
แต่เป็นหนังสือมีขนาดน้อยหน้า ถ้าอย่างไรได้พิมพ์เรื่องเที่ยว
ตามทางรถไฟทั้งชุดก็จะเป็นประโยชน์แก่ความรู้ เพราะหนังสือ
ชุดนี้ยังไม่แพร่หลายและมีผู้ทราบเพียงน้อยคน นาย
สวัสดิ์ โสติกทัต ก็เห็นพ้องด้วยตามคำแนะนำนี้ และมีความ
ยินดีที่จะพิมพ์หนังสือเรื่องทั้งหมด จึงได้ไปขออนุญาตจาก
กรมรถไฟซึ่งเป็นเจ้าของหนังสือ กรมรถไฟก็ยินดียินยอมให้

พิมพ์ได้ตามประสงค์ และกรมรถไฟได้ออเพื่อแก่ระยะทาง
รถไฟให้ถูกต้องตรงกับที่เป็นอยู่จริงในเวลานี้ด้วย

ขออนุโมทนาในกุศลบุญราศรีทักษิณานุปาทาน ที่เจ้า
ภาพได้บำเพ็ญเป็นธรรมวิทายาทาน ขออิฏฐคุณมณูญผลจาก
วิทายาทานอันนี้ จูงสัมฤทธิ์โดยสมควรแก่คติวิสัยสัมปรายภพ
นั้น เทอญ/.

กรมศิลปากร

วันที่ ๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๔

นางแพ สุขสุภา

ชาตะ วันอังคาร เดือน ๕ ปีวอก ตรงกับวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๗
มรณะ วันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะโรง ตรงกับวันที่ ๘

เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๓

ประวัติ

นางแพ สุขสุภา เกิดเมื่อวันที่อังคารที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๓
ที่บ้านใน คลอง บางกอกน้อย จังหวัดธนบุรี เป็นบุตรนาย
เทียนต่อ นางละม้าย ตั้งหลักฐานอยู่ในคลองบางกอกน้อย
ธนบุรี มีอาชีพเป็นนายอากรบ่อนเบี้ย และนายอากรสุรา
ยาพื้น ครั้นหลังที่สุดไปเป็นนายอากรที่จังหวัดอ่างทอง และ
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ได้ทำการสมรสกับนายนาค สุขสุภา
ซึ่งเวลานั้นรับราชการเป็นปลัดอำเภอ ต่อมาได้มาตั้งทำการ
ค้าขายอยู่ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ประกอบด้วยมีอายุมาก
จนมีโรคภัยเบียดเบียน จึงได้ย้ายมาอยู่ในจังหวัดพระนคร
เพื่อใกล้แพทย์สะดวกในการรักษาพยาบาล เมื่อเดือนสิงหาคม
พ.ศ. ๒๔๗๕ บัวยเป็นโรคเบาหวานได้ไปรักษาตัวอยู่ที่เสนา
รักษ์ พญาไท เป็นครั้งแรก ครั้นต่อมาถึงเดือนตุลาคม
พ.ศ. ๒๔๘๒ เริ่มเป็นฝีที่คอได้ไปรักษาตัวที่โรงพยาบาลศิริราช
เมื่อกลับจากโรงพยาบาลมาอยู่บ้านก็บวยเล็ก ๆ น้อย ๆ ตลอด
มาถึงเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๒ บัวยเป็นฝีขึ้นอีก จึงไป
รักษาตัวที่วชิรพยาบาล ตั้งแต่วันที่ ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๒
อาการบวยก็หาทุเลาลงไม่ มีโรคโลหิตจาง และไตพิการมา
แซกแซง เหลือความสามารถที่นายแพทย์จะช่วยเหลือไว้ได้
จนถึงวันที่ ๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๓ เวลา ๘ นาฬิกาเศษ ก็ถึง

(ข)

แก้มรณะกรรมลงทั่วชีรพยาบาล กำหนดอายุได้ ๕๖ ปี ๗ วัน
ผู้มรณะมีบุตรรวม ๖ คน ตาย ๓ คน ยังมีชีวิตอยู่ ๓ คน
ตามลำดับดังนี้

๑. เด็กหญิงสนุน สุขสุภา ถึงแก่กรรม
๒. เด็กชายสละ สุขสุภา ถึงแก่กรรม
๓. นางพยอม โสตถิทัต
๔. นางบุญเพ็ญเสนีย์ (พยอม พุกกะคุปต์)
๕. นางสาวพยงค์ สุขสุภา
๖. นายสมนึก สุขสุภา ถึงแก่กรรม

ผู้มรณะ มีนิสัยขี้ใจ คอกว้างขวางซอส์ตย์ สุจริตโอบอ้อม
อารีย์ ย่อมเป็นทนายของญาติพี่น้องและผู้ชอบพอกันเคย
เป็นอันมาก มีใจเอื้อเฟื้อแผ่ต่อภิกษุสามเณร บริจาค
ทานในการศาสนาเนื่องนี้เนื่องจากการวายชนม์ลงนี้ ย่อมเป็น
ที่นำมาซึ่งความเศร้าสลดใจแก่บรรดาบุตรหลานญาติพี่น้องเป็น
อย่างยิ่ง

นายสมนึก สุขสุภา

ชาตะ ณ วันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๗ ปีมะแม ตรงกับวันที่ ๑๒

มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๒

มรณะ วันพุธ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๖ ตรงกับวันที่ ๑๕ พฤษภาคม

พ.ศ. ๒๔๘๓

ประวัติ

สมนึก สุขสุภา เป็นบุตร นายนาถ นางแพ สุขสุภา
เกิดเมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๒ ที่บ้านจังหวัด
พระนครศรีอยุธยา ได้เข้าศึกษาที่โรงเรียนอัสสัมชัญ และ
อุปสมบทในสำนักเจ้าคุณธรรมดิลก ณ วัดราชบูรณะ พระนคร
เมื่อวันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๒ เมื่อลาสิกขาบทแล้ว
ได้เข้ารับราชการอยู่ที่กรมไปรษณีย์โทรเลข สมนึกได้เริ่มป่วย
เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๘๒ ญาติพี่น้องได้พยายามรักษา
พยายามจนสุดความสามารถ แต่อาการก็หาทุเลาลงไม่ มีแต่
ทรงกับทรุดเรื่อยมา จนกระทั่งวันที่ ๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๓
ซึ่งเป็นวันที่มารดาถึงแก่กรรมลง ทำให้สมนึกได้รับความ
เสียใจอย่างมาก ถึงกับหมดสติเมื่อ ขณะที่กำลังกราบศพ
มารดา ทิ้งนบรดาญาติพี่น้องไม่มีผู้ใดที่จะอดกลั้นความเศร้า
สลดใจและสงสารสมนึกไว้ได้เลย จึงทำให้โรคที่เป็นอยู่แล้ว
กำเริบขึ้นอย่างรวดเร็ว ครั้นถึง วันพุธที่ ๑๕ พฤษภาคม
พ.ศ. ๒๔๘๓ เวลา ๒๒.๔๘ นาฬิกา สมนึกก็ถึงแก่กรรมลง
ด้วยโรคปอด คำนวณอายุได้ ๒๐ ปี ๑๐ เดือน ๑๕ วัน

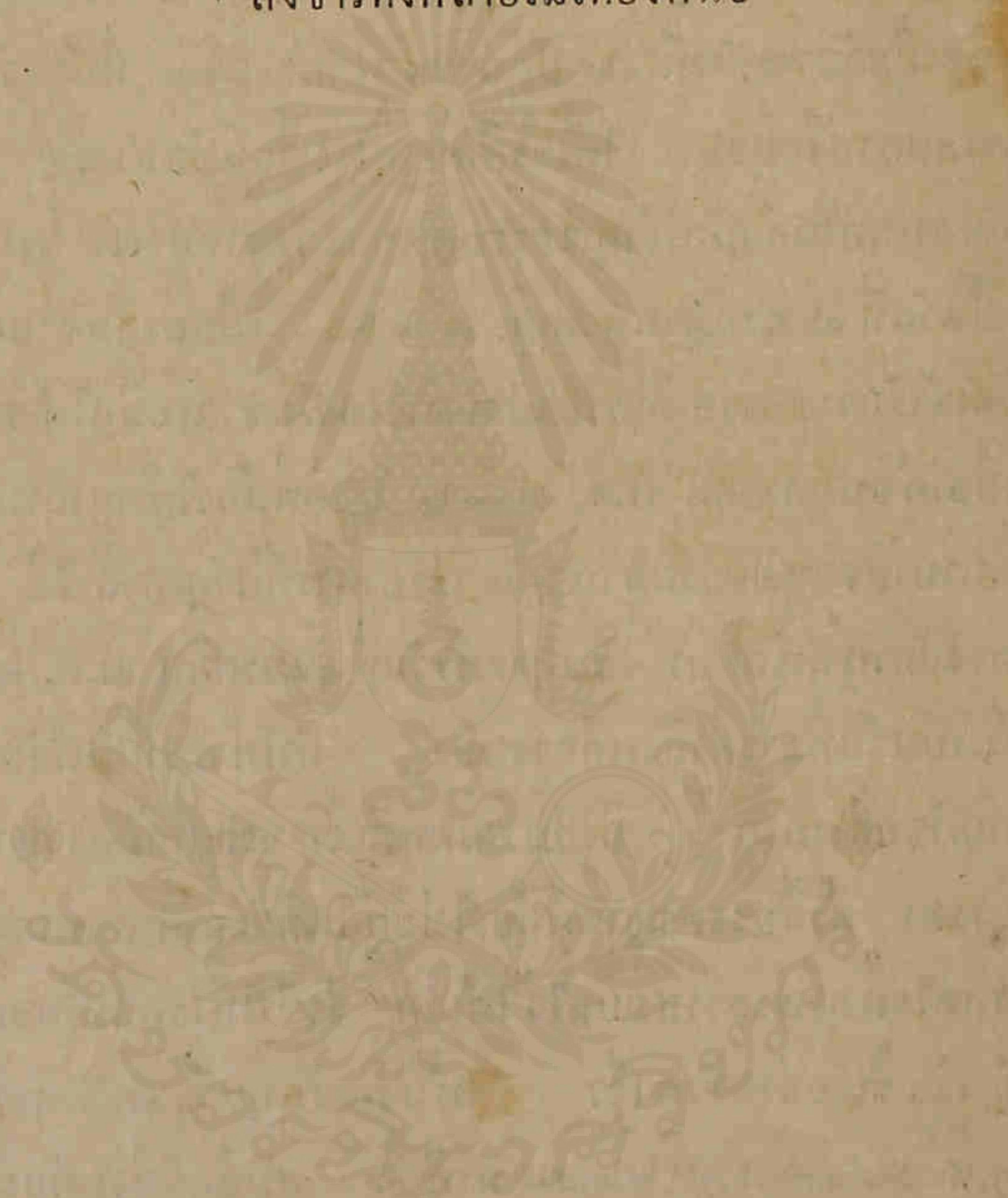
การที่สมนึกได้มาด่วน เสียชีวิตลงในขณะที่มีอายุยังน้อย
เช่นนี้ ย่อมเป็นที่น่าเสียดาย และยังความว่าเหวให้แก่มิตา

(๗)

และพิทุกคนอย่างสุดแสน เพราะมีสมนัคนเดี่ยวเท่านั้นที่
จะเป็นผู้สืบสกุล "สุขสุภา" ต่อกไปในภายหน้า

"อโห อนิจจา วัต สุขขารา"

สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ

สารบัญ

	หน้า
<u>บางปะอิน</u> - - - - -	๑
ตำนานพระราชวังบางปะอิน	๑
ที่เกี่ยวในบางปะอิน - - - - -	๒
พระราชวังบางปะอิน	๓
<u>พระนครศรีอยุธยา</u> - - - - -	๖
เรื่องตำนานพระนครศรีอยุธยา - - - - -	๖
แผนที่พระนครศรีอยุธยา เมื่อเป็นราชธานี	๑๐
พระราชวัง - - - - -	๑๔
พระราชวังหลวง - - - - -	๑๔
วังจันทร์เกษม - - - - -	๑๗
วังหลัง - - - - -	๑๕
ตำหนักพระนครหลวง - - - - -	๒๐
วัดต่าง ๆ - - - - -	๒๑
<u>พระพุทธรูป</u> - - - - -	๒๕
เรื่องตำนานพระพุทธรูป - - - - -	๒๕
ทางขึ้นพระพุทธรูป - - - - -	๓๑
สถานที่ต่าง ๆ ที่พระพุทธรูป - - - - -	๓๒

บางปะอิน

รถไฟแผ่นดินสายเหนือออกจากกรุงเทพฯไประยะทาง ๕๘ กิโลเมตรถึงบางปะอิน มีสถานีอยู่ใกล้แม่น้ำ ทั้งสถานีสำหรับมหาชน แลสถานีสำหรับเสด็จพระราชอิริยาฎถ์ ด้วย มีพระราชวังที่ประทับแห่งหนึ่งอยู่ในตำบลนี้ เป็นที่สำหรับเสด็จประพาส ตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีจนในปัจจุบันนี้

ตำนานพระราชวังบางปะอิน

ที่บางปะอินนี้เดิมมีเกาะใหญ่เกาะหนึ่ง อยู่ในแม่น้ำ สกกุลวงศ์ ฝ่ายข้าง พระราชมารดาของ พระเจ้าปราสาททองตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เกาะนั้น กล่าวกันว่าพระเจ้าปราสาททองก็สมภพที่นั่น ครั้นพระเจ้าปราสาททองได้ครองกรุงศรีอยุธยา (พ.ศ. ๒๑๓๓-๒๑๕๘) จึงทรงอุทิศถวายที่บ้านนั้นเป็นพุทธบูชา ให้สร้างวัดขึ้นที่ตรงนั้นชื่อว่า "วัดชุมพลนิกายาราม" ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ แล้วให้ขุดสระสร้างวังใหม่ขึ้นทางกลางเกาะ เป็นที่สำหรับเสด็จมาประพาสจึงได้มีวังขึ้นที่เกาะบางปะอินแต่นั้นมาสิ่งซึ่งพระเจ้าปราสาททองทรงสร้างไว้ที่บางปะอิน อื่นๆ หักพังเสียหมดแล้ว ยังเหลือแต่วัดชุมพลฯ กับสระยาว ๔๐๐ เมตร กว้าง ๔๐ เมตร มีปราสาทอยู่ในสระนั้น ถ้าแม่น้ำผ่านหน้าเดยวันก็เป็นของขุดครั้งพระเจ้าปราสาททอง

เดิมขุดเป็น แต่ คลอง สำหรับ ให้เรือพระที่นั่งเข้าไป ถึงวังใหม่
ครั้นนานมาสายน้ำก็ตกร้างออกไปจึงเลยเป็นลำแม่น้ำ ทำให้
เกาะบางปะอินกลายเป็น ๒ เกาะแลเป็นเหตุให้ลำแม่น้ำเดิมทาง
หลังเกาะบางปะอินต้นเขื่อนขึ้นทุกที่จนเป็นคลองน้อยอยู่บัดนี้

พระราชวังบางปะอินเป็นที่ประพาศของพระราชาธิบดีซึ่ง
ครอง กรุง ศรีอยุธยา ภายหลัง พระ เจ้า ปราสาททอง ต่อ มา ทุก
รัชกาลด้วยเป็นที่ใกล้พระนคร ครั้นย้ายราชธานีลงมาตั้งที่
บางกอกพระนครอยู่ห่างไกลเกาะบางปะอิน พระราชาธิบดีจึง
มิได้เสด็จไปประพาศ ทั้งร้างมากกว่า ๘๐ ปี จนถึงรัชกาลที่ ๔
(พ.ศ. ๒๓๕๔-๒๔๒๒) มีเรือกลไฟใช้เป็นพาหนะในประเทศ
สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๔ เสด็จไปประพาศที่บางปะอิน จึง
โปรดให้สร้างพระตำหนักขึ้นที่ในบริเวณวังเก่าที่บางปะอินจึง
กลับเป็นที่เสด็จประพาศขึ้นอีก แต่เมื่อรัชกาลที่ ๔ ยังหาได้
สร้างพระราชวังไม่ จนถึงรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๐-๒๔๕๓)
สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ โปรดที่บางปะอินนี้ เสด็จไป
ประพาศทุกปีมิได้ขาดจึงได้ทรงสร้างพระราชวังบางปะอินขึ้น
อย่างที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้

ที่เที่ยวในบางปะอิน

บางปะอินเป็นที่แห่งหนึ่งซึ่งผู้มาเที่ยวประเทศสยาม
ควรไปคู้ถึงผู้ที่อยู่ในประเทศสยามนั้นก็ชอบไปเที่ยวเนื่องๆ ด้วย
ไปมาได้สะดวก ขันรถไฟไปจากกรุงเทพฯ ตอนเช้า ไปเที่ยว

พระราชวังบางปะอิน แล้วก็กลับมากองเทพฯ ได้ในบ่ายวันนั้น
เอง จะกลับรถไฟหรือจะให้รถยนต์เรือกอล์ฟขึ้นไปรับกลับ
ทางแม่น้ำก็ได้ ที่บางปะอินนั้นถ้าถึงฤดูน้ำคือแต่เดือนกันยายน
ไปจนเดือนพฤศจิกายนนั้น อาจจะใช้เรือเล่นเช่นเรือกันเขียง
หรือรถยนต์ขนาดน้อยเที่ยวต่อไปได้อีกหลายทาง

พระราชวังบางปะอิน

สิ่งซึ่งน่าดูที่บางปะอินมีอยู่หลายสิ่ง คือพระราชวังเป็น
ต้นแต่ถ้าจะเข้าไปดูในพระราชวังต้องได้รับอนุญาต ก่อน จึงจะ
เข้าได้ ที่พระราชวังบางปะอินมีพระที่นั่งที่สำคัญ ๕ องค์ คือ:-

๑. พระที่นั่งไอศวรรย์ทิพอาสน์ เป็นปราสาทอยู่กลาง
สระ พระที่นั่งองค์นี้สร้างแทนปราสาทเดิมของพระเจ้า
ปราสาททอง ซึ่งมีนามว่าพระที่นั่งไอศวรรย์ทิพอาสน์เหมือน
กัน แต่ปราสาทเดิมอยู่ที่ขอบสระด้านตะวันตกตรงกับปราสาท
เดิยวน

๒. พระที่นั่งวโรภาศพิมาน เป็นท้องพระโรงอยู่ข้าง
เหนือท่าฉนวนขว้าง พระที่นั่งองค์นี้สร้างตรงที่ตั้งพลับพลาที่
ประทับครั้งรัชกาลที่ ๔ เดิมเป็น ๒ ชั้น เป็นที่ประทับกับท้อง
พระโรงรวมกันในองค์เดียว ครั้นสร้างพระที่นั่งที่ประทับใหม่
แล้ว พระที่นั่งองค์นี้ชำรุดจึงรื้อสร้างใหม่เป็นชั้นเดียว ใช้เป็น
ท้องพระโรงที่ทำการพิธี

๓. พระที่นั่งอุทธานภูมิเสถียร อยู่ทางฟากสระข้าง

ด้านตะวันออก เป็นพระที่นั่งสร้างด้วยไม้ มักเสด็จประทับ
ฤดูน้ำ

๔. พระที่นั่งเวหาศจำรูญ อยู่ข้างเหนือ แบบอย่างที
สร้างเป็นอย่างจีน มักเสด็จประทับในฤดูฝนและฤดูหนาว

๕. พระที่นั่งวิชรทัตนา เป็นหอสูง สร้างบนเกาะน้อย
ระหว่างพระที่นั่งอุทธยานกับพระที่นั่งเวหาศจำรูญ สำหรับขึ้น
ดูแผนที่แลเห็นได้ไกลโดยรอบ

สิ่งสำคัญข้างนอกพระราชวัง มีเทวสถานแห่ง ๑ วัด
๒ แห่ง

เทวสถานนั้น เรียกเหมมณเฑียรเทวราชอยู่ริมขอบสระ
ของพระเจ้าปราสาททอง แต่เดิมมีศาลน้อยราษฎรชาวบ้าน
สร้างไว้ที่ใต้ต้นโพธิ์ใหญ่อุทิศถวายพระเจ้าปราสาททอง ใน
รัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างพระรูปพระเจ้าปราสาททองเป็นรูปหล่อ
แล้วสร้างปราสาทศิลาเป็นที่ไว้พระรูปตรงที่ศาลเดิม

วัดชุมพลนิกายาราม อยู่หัวเกาะ ตรงเชิงสะพานทางเดิน
ไปจากสถานี เป็นวัดของพระเจ้าปราสาททองทรงสร้างตั้ง
กล่าวมาแล้ว วัดนี้ได้ทรงปฏิสังขรณ์ทั้งในรัชกาลที่ ๔ แลที่ ๕
พระเจดีย์ ๒ องค์ที่วัดชุมพลฯ นั้นนับถือกันว่าชวดทรงงามนัก

วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ อยู่ที่เกาะนอกตอนข้างใต้พระ
ราชวัง สร้างอย่างแบบโคธิกเช่นมักทำวัดคริสตัง เป็นวัด
สร้างในรัชกาลที่ ๕ สำหรับพระสงฆ์ธรรมยุติกาย พระพุทธรูป

ที่เป็นพระประธานในพระอุโบสถ ทรงพระนามว่าพระพุทธ
 นฤมลธรรโมภาค เป็นยอดผีพระหัตถ์ของพระองค์เจ้าประดิษฐ
 วรการ ซึ่งเป็นช่างหล่อพระของหลวงแต่ในรัชกาลที่ ๔ มา
 จนรัชกาลที่ ๕

พระนครศรีอยุธยา

ระยะทางรถไฟสายเหนือแต่กรุงเทพฯ ไป ๗๒ กิโลเมตร
ถึงพระนครศรีอยุธยา อันเป็นเมืองหลวงของมณฑลอยุธยา
มีสถานีอยู่ใกล้แม่น้ำ แลมีเรือรับจ้างข้ามส่งถึงที่เมืองซึ่งตั้ง
อยู่ในพระนครศรีอยุธยาโบราณ

เรื่องตำนานพระนครศรีอยุธยา

พระนครศรีอยุธยานี้ได้เป็นราชธานีของสยามประเทศตั้ง
แต่ พ.ศ. ๑๘๘๓ จน พ.ศ. ๒๓๑๐ รวมเวลา ๔๑๗ ปี เรื่องตำนาน
ของเมืองมีปรากฏมาว่า เมื่อครั้งพวกขอมยังเป็นใหญ่ตั้งเมือง
ตะโง้ว (คือเมืองลพบุรี) เป็นราชธานีอยู่ในสยามประเทศนั้น
เห็นที่ตรงนี้เป็นที่สำคัญ ด้วยลำน้ำทั้ง ๓ คือลำแม่น้ำเจ้า
พระยา ๑ ลำน้ำลพบุรี ๑ ลำน้ำสัก ๑ รวมกันตรงนจึงตั้งเมือง
ขึ้น เรียกชื่อว่าเมืองอโยทธยา เมืองเดิมนั้นอยู่ข้างตะวันออก
ของทางรถไฟ ตรงที่วัดเรียกว่าวัดอโยทธยาหรือวัดเดิมนั้น
บัดนี้ แต่ในสมัยนั้นทำเลยังเป็นหลุม ด้วยทะเลยังอยู่ใกล้ทำ
ทำอะไรนาไม่ได้มาก เมืองอโยทธยาจึงเป็นแต่อย่างเมืองด่าน
เมืองหนึ่ง

ครั้นถึงสมัยเมื่อไทยลงมา เป็นใหญ่ในสยามประเทศนั้น
พระราชาธิบดีไทยในราชวงศ์พระร่วงตั้งราชธานีอยู่ ณ เมือง
สุโขทัย ราชธานีอยู่ทางฝั่งเหนือห่างไกลหัวเมืองข้างใต้ตอน

ใกล้ปากน้ำนั้น คือเมืองลพบุรีแต่เมืองอโยธยาเป็นต้นจึงเป็น
เขตต์ของเมืองอู่ทอง (คือเมืองสุพรรณเก่า) ซึ่งประเทศราช
ชนกรุงสุโขทัยอยู่ต่อแดนเขมร มาถึงสมัยที่กล่าวนี้แผ่นดินที่
เมืองอโยธยาค่อยดอนขึ้น ทำเลือกสวนไร่นาได้มาก แด
เป็นทำเลเรือค้าขายไปมา เพราะอยู่ตรงแม่น้ำร่วม มีผู้คนมา
ตั้งภูมิลำเนามากขึ้นจนเป็นเมืองใหญ่เมือง ๑

ถึง พ.ศ. ๑๘๕๐ ที่เมืองอู่ทองเกิดโรคระบาดที่ผู้คนล้มตาย
มากนัก พระเจ้าอู่ทองจึงย้ายมาอยู่เทมเมืองอโยธยา มาตั้งบริเวณ
วังอยู่ทางฝั่งตะวันตก (ที่ตรงวัดพุทธไสวรรคบัดนี้) ในสมัยนั้น
ประจวบเวลาราชวงศ์พระร่วงที่ครองกรุงสุโขทัย แดเจ้ากรุง
กัมพูชาซึ่งตั้งราชธานีอยู่ ณ พระนครธมอ่อนอำนาจลง ทั้ง สอง
ฝ่าย พระเจ้าอู่ทองตั้งอยู่ที่เมืองอโยธยาได้ ๓ ปี ถึง พ.ศ. ๑๘๕๓
ก็ประกาศตั้งพระองค์เป็นพระราชาธิบดีมอัสสราภาพทรงพระนาม
ว่า “สมเด็จพระรามาธิบดี” แล้วสร้างพระนครใหม่ที่หนอง
โสน ในจังหวัดอโยธยาขนานนามว่า “กรุงเทพทวารวดี
ศรีอยุธยา” แต่เรียกกันเป็นสามัญว่า “พระนครศรีอยุธยา”
เป็นราชธานี แล้วปราบปรามกรุงกัมพูชากับหัวเมืองข้างฝ่าย
ใต้ไว้ได้ ในอำนาจต่อมาถึงรัชกาลหลังได้หัวเมืองเหนือทั้งปวง
แต่นั้นพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาก็ได้เป็นใหญ่ในสยามประเทศทั่วไป
ทำเลที่พระนครศรีอยุธยา เป็นชัยภูมิ เพราะมีแม่น้ำ ล้อม
รอบอย่างหนึ่ง เพราะถึงฤดูน้ำ ๆ ท่วมชานพระนคร ข้าศึก
อาศัยยากอย่างหนึ่ง เพราะตั้งอยู่ในที่อันจะไปมาทางทะเล

และทางคอนได้สะดวกทั้งสองฝ่ายอย่าง ๑ ในเวลาเมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีอยู่ ๔๑๗ ปี ได้มีกองทัพข้าศึกต่างประเทศเข้ามาประชิดพระนครถึง ๘ ครั้ง บางครั้งข้าศึกตั้งล้อมอยู่นานก็ตีไม่ได้ จนขึ้นชื่อลือนามไปถึงนานาประเทศ ว่าพระนครศรีอยุธยาเป็นเมืองที่ข้าศึกตียากยิ่งนัก แลมีข้อความปรากฏในพงษาวดารพะม่า ว่าพระเจ้าหงษาวดีนั้นทบุเรง (พ.ศ. ๒๑๒๔-๒๑๔๒) ให้แก้ไขล้อมปราการเมืองหงษาวดีตามแบบอย่างพระนครศรีอยุธยา

แต่พระนครศรีอยุธยาเคยเสียแก่ข้าศึก ๒ ครั้ง ครั้งแรกในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนอง ซึ่งเรียกกันว่าพระเจ้าชนะสิบทิศ มาตั้งล้อมอยู่ ๕ เดือนตีพระนครไม่ได้ เพื่อยุติสมเด็จพระมหาจักรพรรดิประจวบสวรรคต พระเจ้าหงษาวดีจึงคิดกลอุบายแต่งคนเข้าไปเป็นไส้ศึก สมเด็จพระมหินทรไม่รู้เท่า ก็เสียพระนครศรีอยุธยา แก่พระเจ้าหงษาวดีเมื่อ พ.ศ. ๒๑๑๒ (ค.ศ. ๑๕๖๙) ครั้ง ๑ ครั้งหลังในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ กองทัพพะม่าตีหัวเมืองรายทางเข้ามาทั้งทางเหนือแลทางตะวันตก แล้วเข้ามาตั้งล้อมราชธานี คราวนี้ประจวบเวลารัฐบาลในกรุงศรีอยุธยาอ่อนแอ ถึงกระนั้นข้าศึกตั้งล้อมอยู่ถึง ๑๔ เดือน จนที่ในพระนครขาดสนกระสุนดินดำ แลสิ้นเสบียงอาหารผู้คนอดอยากหมดกำลังที่จะต่อสู้ จึงเสียพระนครแก่ข้าศึกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ (ค.ศ. ๑๗๖๗) ในบั้นตนเองขุนหลวงพระยาตากไปรวบรวมไพร่พลยกกองทัพไทย

เข้ามาจากเมืองจันทบุรี ซึ่งพระนครศรีอยุธยาได้จากพวก
 พะม่าแต่พระนครยับเยินเสียแล้ว ด้วยเมื่อกำลังข้าศึกล้อม
 อยู่เกิดไฟไหม้ในพระนครบ้านเรือนเป็นอันตรายเป็นเสียมาก เมื่อ
 พะม่าตีได้ก็ฆ่าเผารวังบ้านเรือนที่ในพระนครเสียอีกครั้ง ๑ แล้ว
 เก็บกวาดเอาทรัพย์สมบัติแลผู้คนไปเมืองพะม่าเสียเป็นอันมาก
 ขณะนั้นหัวเมืองไทยที่มีได้เสียแก่พะม่าต่างก็ยังเป็นอิสระแก่
 กันอยู่ขุนหลวงพระยาตาก เห็นว่า พระนครศรีอยุธยาใหญ่โต
 กำลังทัพอยู่ไม่พอจะรักษาสู้ข้าศึกได้จึงลงมาตั้งเมืองธนบุรี ที่
 บางกอกเป็นราชธานี แต่นั้นพะม่ายังพยายามยกกองทัพมาตี
 อีกหลายคราว เมื่อพระราชาวงศจักรได้เป็นใหญ่ เป็นเวลา
 กำลังไทยต้องต่อสู้พะม่ารักษาอิสสรภาพ สมเด็จพระรามาธิบดี
 ที่ ๑ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ที่บางกอกชัยภูมิดีกว่าพระนครศรี
 อยุธยา ด้วยเป็นที่แม่น้ำลึก พะม่าจะยกกองทัพบกเข้ามาตั้ง
 ประชิดอย่างกรุงศรีอยุธยาไม่ได้ จึงทรงสร้างกรุงเทพมหานคร
 นครอมรินทร์โกสินทรนถนเป็นราชธานี แทนพระนครศรี
 อยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ (ค.ศ. ๑๗๘๒) แต่นั้นกรุงศรีอยุธยา
 ก็เป็นเมืองชนบทกรุงเทพฯ ต่อมา

เพราะเหตุที่พระนครศรีอยุธยาได้เป็นราชธานีอยู่ถึงสี่ร้อย
 ปีเศษ ของซึ่งสร้างไว้แต่ก่อนเช่นวัดเป็นต้นจึงมีมาก กว่าที่
 อื่น ถึงว่าทุกวันนี้หักพังเสียมากแล้ว ก็ยังมีของโบราณที่น่า
 ดูแลที่เนื่องด้วยเรื่องพงษาวดารอยู่มาก มายหลาย แห่ง จะ
 พรรณาในหนังสือนี้ แต่จะเฉพาะที่เป็นสิ่งสำคัญ คือจะว่า

ด้วยแผนทพระนครเมื่อครั้งเป็นราชธานีอย่าง ๑ ว่าด้วยพระ
ราชวังอย่าง ๑ วัตถุประสงค์อย่าง ๑

แผนทพระนครศรีอยุธยา เมื่อเป็นราชธานี

พระนครศรีอยุธยายังมีแม่น้ำล้อมรอบอยู่จนทุกวันนี้ แต่
ด้านเหนือนั้นสายน้ำลพบุรีแบ่งไปเดินเส้นทางอันมาก ลำน้ำ
ทางด้านนั้นจึงแคบเขินยังเป็นแต่คลอง เรียกว่าคลองเมืองอยู่
บัดนี้ ในสมัยเมื่อพระนครศรีอยุธยายังเป็นราชธานีนั้น เรือ
ขึ้นไปทางลำแม่น้ำเจ้าพระยาถึงชานพระนครข้างใต้ด้านที่เรียก
ว่าขนอนหลวง อยู่ที่หัวแหลมทางฝั่งตะวันออกที่วัดโปรดสัตว์
บรรดาเรือค้าขาย คือเรือกำปั่นที่มาจากต่างประเทศเป็นต้น
ขึ้นไปถึงขนอนหลวงต้องหยุดอยู่ แลแจ้งความต่อเจ้า
พนักงานก่อน ต่อเมื่อได้อนุญาตแล้วจึงจะผ่านเข้าไปในเขตต์
พระนครได้ พ้นขนอนหลวงขึ้นไปก็เข้าชานพระนคร ลำน้ำ
ตอนนี้เป็นที่ทอดเรือกำปั่น แลเรือสำเภาก็ไปมาค้าขายเมือง
ต่างประเทศ บนบกทางฝั่งตะวันตกตอนคลองตะเคียนเป็น
บ้านพวกแขกมกสันมวัดแขกเรียกว่า “ตะเคียน” ยังปรากฏ
อยู่จนบัดนี้ที่ใต้ปากคลองตะเคียน เหนือขึ้นไปถึงบ้านพวก
ฝรั่งไปตุเกศ มีวัดบางหลวง ๒ วัด ทางข้างฝั่งตะวันออกพื้น
เกาะเรียนขึ้นไปถึงบ้านพวกญี่ปุ่น แลถึงบ้านพวกอังกฤษ
ต่อไปถึงบ้านพวกฮอลันดา เหนือขึ้นไปถึงบ้านพวกจีน
ตำบลสวนพลูริมคูพระนคร

พระนครตั้งตรงที่ลำแม่น้ำมาประสบกัน คือลำแม่น้ำเจ้าพระยามาทางตะวันตก ลำแม่น้ำสักมาทางตะวันออก มาร่วมกันไหลตรงลงข้างใต้ที่ตรงนี้ จึงสร้างบ้อมใหญ่ที่มุมพระนคร อยู่ตรงแม่น้ำสามแพรกเรียกว่า "บ้อมเพชร" ยังมีเหลืออยู่หน้าจวนสมุหเทศาภิบาลเดี๋ยวนี้ พระนครศรีอยุธยาชั้นแรกพระเจ้าอู่ทองสร้าง กำแพงเมืองเป็นแต่เชิงเทินดินปักเสาไม้เป็นระเนียดบนนั้น มาถึงรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงทำเป็นเครื่องก่ออิฐถือปูน เป็นกำแพงเมืองสูง ๓ วา (๖ เมตร) หน้า ๖ ศอก (๓ เมตร) ถมที่เป็นเชิงเทินข้างในกำแพงรอบพระนคร มีบ้อม ๑๖ บ้อม มีประตูน้ำ ๔ ประตู ประตูบก ๓๒ ประตู ท้องที่ในพระนครข้างตอนใต้เป็นทำเลการค้าขาย พวกพ่อค้าจีนแลแขกฝรั่ง ตั้งบ้านเรือนอยู่โดยมาก ข้างตอนเหนือตั้งพระราชวังแลสถานสำหรับราชการต่างๆ ตอนกลางพระนครนั้นกล่าวกันว่าบ้านเรือนน้อยเป็นทว่างมาก คงเป็นเพราะเหตุซึ่งปรากฏชื่อเรียกกันว่า ป่าตอง ป่าถ่าน เป็นต้น ด้วยแต่โบราณเวลามีศึกสงครามมาประชิดติดเมือง ราษฎรอพยพเข้าไปอาศัยอยู่ในเมืองทั้งนั้น ครั้นเวลาว่างสงคราม ก็พากันไปเที่ยวทำมาหากิน ด้วยเหตุนี้ จึงต้องมีทว่างสำรองไว้ข้างในเมือง แต่ตามริมแม่น้ำมาบ้านช่องผู้คนหนาแน่นตลอดทางริมแม่น้ำรอบพระนครมีบ้านเรือนผู้คนตลอด บ้านพวกชาวต่างประเทศตั้งรวมกันอยู่เป็นแห่งๆ ข้างด้านใต้พื้นบ้อมเพชรไปทางตะวันตก (คือแถวซ้ายมือ) ข้างฝั่งใต้มีบ้าน

พวกจีนแล้วบ้านพวกแขกจาม ต่อไปถึงบ้านพวกญวน แล้ว
ถึงวัดสังฆราชคริสตัง ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์พระราชทานที่ให้
พวกบาทหลวงฝรั่งเสสตั้งแต่แรกเข้ามา เรียกว่าวัดเซนโย
เซฟ (ยังอยู่จนทุกวันนี้) ข้างฝั่งเหนือทางในพระนครตอนนั้น
พวกฝรั่งเสสตั้งห้าง แลมีบ้านข้าราชการผู้ใหญ่ที่มีหน้าที่เกี่ยว
ข้องกับชาวต่างประเทศหลายบ้าน คือบ้านเจ้าพระยาพระคลัง
แลบ้านเจ้าพระยาวิชาเยนทร์เป็นต้น (อยู่เหนือโรงกลั่นสุรา
บัดนี้ขึ้นไป) ตักซึ่งสมเด็จพระนารายณ์โปรดให้สร้างรับราชทูต
ฝรั่งเสสก็อยู่ในตำบลนี้

ต่อขึ้นไปข้างนอกคลองตะเคียนลำแม่น้ำเลยว้างเหนือ
ทางฝั่งตะวันตกก็เป็นบ้านพวกมอญ ข้างฝั่งตะวันออกเป็นท่า
ใหญ่สำหรับพระนครทางด้านตะวันตก เรียกว่าท่าประตูไชย มี
ถนนใหญ่ไปจนถึงพระราชวังหลวง เป็นทางแห่พระราชสารแล
ราชทูตต่างประเทศที่เขาเฝ้าชนทางท่าน ฝั่งนั้นไปตามลำน้ำ
ถึงวังหลัง ต่อขึ้นไปถึงที่แม่น้ำเจ้าพระยาต่อกับแม่น้ำลพบุรี
เป็นมุมพระนครด้านตะวันตกเฉียงเหนือ เรียกว่าหัวแหลม
(แต่ยังคงเรียกจนอยู่ทุกวันนี้) มีบ่อมสำคัญ (อยู่ตรงที่ตั้ง
โรงทหารเดิวนั้น) บ่อม ๑ เรียกว่าบ่อมซัดกบ แต้นลำแม่น้ำ
ลพบุรีเป็นคูพระนครตรงไปทางตะวันออก ลำแม่น้ำเจ้าพระยา
แยกจากพระนครที่หัวแหลมตรงไปทางเหนือ

ฝั่งแม่น้ำตอนที่เป็นคูพระนครข้างด้านเหนือ ฝั่งเหนือ
เป็นโรงไว้เรือรบสำหรับใช้ทางแม่น้ำ คือเรือกิ่งเรือกราบแล

เรือกระบวนเสด็จเป็นต้น ทางข้างฝั่งใต้เป็นพระราชวังหลวง
ตำแม่ตาลพบุรี ตรงมาทางตะวันออกจนถึงหัวรอ จึงเลี้ยว
ขวาข้างเหนือ ที่ตรงนั้นจุดเป็นทางเรือมาต่อตำแม่ตาลซึ่ง
เป็นคูพระนครด้านตะวันออก แล้วทำรอไว้ เพื่อจะกันมิให้
สายน้ำตาลพบุรีไหลลงเสียทางนั้นหมด จึงเรียกตำบลนั้นว่า "หัวรอ"
เป็นมุมพระนครด้านตะวันออกเฉียงเหนือ มีบ่อมใหญ่บ่อม ๑
ชื่อว่า "บ่อมมหาไชย" (อยู่ตรงตลาดเดิยวันนี้) ใต้บ่อมลง
มาถึงวังจันทร์เกษม (ซึ่งเป็นที่ว่าการมณฑลทุกวันนี้) เรียกกัน
ว่า "วังน้ำ" บางรัชกาลพระราชาริบัติเสด็จประทับเอง บาง
รัชกาลก็เป็นวังของพระยุพราช ทางตำแม่ตาลพบุรีที่วกขึ้นไปทาง
เหนือ นั้น มีพะเนียดเป็นที่พระราชาริบัติทอดพระเนตรจับ
ช้างเถื่อนตั้งแต่ครั้งพระนครศรีอยุธยาจนกรุงรัตนโกสินทร์นี้
อยู่ทางข้างฝั่งตะวันออก

ตำแม่ตาลเป็นคูพระนครด้านตะวันออกข้างใต้วังจันทร์เกษม
ลงมา (คือตอนหน้าสถานีรถไฟบัดนี้) ทางฟากตะวันตกเป็น
ท่าเรือกำปั่นแลเรือสำเภากลางของหลวงที่ค้าขายกับต่างประเทศลง
มาจนบางกระบือ ที่ตำแม่ตาลลงมาต่อตำแม่ตาลเจ้าพระยา
ที่บ่อมเพชร ซึ่งกล่าวมาแล้วทำเลที่พระนครศรีอยุธยา เมื่อ
ครั้งเป็นราชธานีเป็นดังกล่าวมานี้

ครั้นย้ายราชธานีลงมาตั้งที่บางกอก ผู้คนมาอยู่ที่ราชธานี
ใหม่โดยมาก พระนครศรีอยุธยาตอนข้างในเมืองก็เป็นที่ร้าง
แต่ตามริมแม่น้ำยังมีบ้านเรือนราษฎรหนาแน่น ยังมีตลาด

ท้องถิ่นที่เห็นอวังจันทร์เกษมใหญ่โตกว่าที่ไหน ๆ หมด

พระราชวัง

พระราชวังในกรุงศรีอยุธยา มี ๓ แห่ง เรียกว่าพระราชวัง
หลวงแห่ง ๑ วังจันทร์เกษม (หรือวังหน้า) แห่ง ๑ วังหลัง
(หรือวังสวนหลวง) แห่ง ๑ รวม ๓ แห่ง นอกจากนี้ยังมีวัง
แต่ทำหน้าที่ประพาสอยู่นอกพระนคร คือวังบางปะอิน (ซึ่ง
กล่าวมาแล้ว) แห่ง ๑ ตำหนักพระนครหลวงแห่ง ๑ วัง
ธารเกษม ใกล้เขาพระพุทธบาทแห่ง ๑ วังที่เมืองลพบุรี
แห่ง ๑ วังที่เมืองเพชรบุรีแห่ง ๑

พระราชวังหลวง

พระราชวังหลวง อันเป็นที่ประทับของพระราชาธิบดีครั้ง
กรุงศรีอยุธยาทุกรัชกาล อยู่ทางริมกำแพงพระนครด้านเหนือ
แต่ด้านลาดพบุรุษผ่านพระนครด้านนั้น เดียวกันต้นเงินเสียมมาก
ต่อฤดูน้ำ แต่เดือนสิงหาคม จนถึงเดือนมกราคม จึงไปเรือ
ได้สะดวกจนถึงท่าขนวัง ถ้าฤดูน้ำแห้งไปได้สะดวกแต่ทาง
บก มีถนนไปจากวังจันทร์เกษมระยะทางประมาณ ๒ กิโลเมตร
ก็ถึง ตัววังหักพังเสียมมากแล้ว แต่รัฐบาลรักษาพื้นที่ไว้
ยังจะคู้ที่ตั้งพระราชมณเฑียรแลสถานที่ของเดิมได้หลายสิ่ง
พระราชวังหลวงนี้ พระเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพร้อมกันกับกรุงศรี
อยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๑๘๕๓ เดิมปราสาทอยู่ริมวังทางข้างใต้ ถึง

แผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. ๑๙๕๑-๒๐๓๑)
ทรงอุทิศที่ปราสาทเดิมสร้างเป็นวัดขึ้นในพระราชวัง (คือวัด
พระศรีสรรเพ็ชร ซึ่งปรากฏอยู่บัดนี้) แล้วปราสาทใหม่
เลื่อนมาทางริมแม่น้ำปราสาทซึ่งปรากฏอยู่เดี๋ยวนี้ จึงเป็นของ
สร้างแต่ครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นต้นมาคือ:-

๑. พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ปราสาทองค์เหนือที่อยู่
ใกล้แม่น้ำนั้น สมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ. ๒๑๕๕-๒๒๓๑)
ทรงสร้างเป็นที่ประทับทรงพระที่นั่ง เบื้องจรตน์ของสมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถ

๒. พระที่นั่งสรรเพ็ชรปราสาท ปราสาทองค์กลาง
เป็นที่เสด็จออกแขกเมือง สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรง
สร้าง มีโรงช้างเผือกอยู่สองข้างพระที่นั่ง

๓. พระวิหารสมเด็จพระปราสาท องค์ข้างใต้เป็นที่ทำ การ
พระราชพิธี คือราชาภิเศกเป็นต้น พระเจ้าปราสาททอง
(พ.ศ. ๒๑๓๓-๒๑๕๘) ทรงสร้างตรงพระที่นั่งมังกลาภิเศก
ของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่ไฟใหม่ พระวิหารสมเด็จพระ
ศรีกรุงเก่าเรียกกันเป็นสามัญว่า "ปราสาททอง" เพราะเป็น
ปราสาทที่ตอกองค์แรกที่สร้างในกรุงศรีอยุธยา

๔. พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ อยู่ด้านตะวันออก
ที่ริมสนามข้างหน้าวัง เป็นปราสาทที่สำหรับทอดพระเนตรซ้อม
หัดทหาร (พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ในกรุงเทพฯ นี้) พระเจ้า
ปราสาททองทรงสร้าง

๕. พระที่นั่งตรมูข อยู่ข้างหลังพระที่นั่งสรรเพ็ชร
ปราสาท เข้าใจกันว่าเดิมเป็นที่ประทับในสวน แต่จะสร้าง
ครั้งไหนหาปรากฏชัดไม่ (พระยาโบราณฯ พังชุดพบรากเมื่อ
รัชชกาลที่ ๕) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรดให้สร้างพลับพลาโถงขึ้น ตรงนั้นตามแผนผังพระที่นั่ง
เดิมยังเป็นที่ประทับเวลาเสด็จไปพระพาศจนทุกวันนี้

๖. พระที่นั่งบรรยงศรีตนาสน์ อยู่กลางสระทางข้าง
หลังวังสมเด็จพะเพทราชา (พ.ศ. ๒๒๓๑-๒๒๔๖) ทรง
สร้างใหม่เป็นที่ประทับ เรียกกันอีกนัยหนึ่งว่า "พระที่นั่งท้าย
สระ"

๗. พระที่นั่งทรงบน อยู่ที่สุดข้างหลังวังด้านตะวันตก
เดิมเห็นจะเป็นที่ผูกหัดเพลงอาวุธ ครั้นพระราชบิดาเสด็จไป
ประทับที่พระที่นั่งบรรยงศรีตนาสน์ จึงใช้พระที่นั่งทรงบนเป็น
ท้องพระโรงที่เสด็จออกด้วยอยู่ใกล้ที่ประทับ

๘. ทางพระราชวังหลวงข้างด้านใต้มีวัดอยู่ในพระราช
วังวัด ๑ ชื่อว่าวัดพระศรีสรรเพ็ชร เป็นวัดสำคัญกว่าวัด
ทั้งปวงในพระนครศรีอยุธยา จะอธิบายเรื่องตำนานของวัดนี้
ในตอนว่าด้วยวัดต่อไปข้างหน้า

๙. พื้นวัดพระศรีสรรเพ็ชรไปทางด้านใต้ถึงกำแพง
พระราชวังชั้นนอก แบบอย่างบ่อมกำแพงของเดิมยังเหลือ
บริบูรณ์เมื่ออยู่บ้าง

๑๐. ข้างนอกกำแพงพระราชวังทางด้านใต้ มีพระพุทธร

รูปหนึ่งเป็นพระหล่อองค์ใหญ่ เรียกว่าพระมงคลบพิตร อยู่ใน
 วิหารหลัง ๑ พระพุทธรูปองค์นี้ไม่มีจดหมายเหตุปรากฏว่าสร้าง
 ในรัชกาลไหน ปรากฏแต่ว่าเดิมอยู่ทางด้านตะวันออกข้าง
 นอกพระราชวัง ชลอมมาไว้ที่ตรงนี้ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้า
 ทรงธรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๑๔๖ (ค.ศ. ๑๖๐๓)

๑๑. ข้างหน้าวิหารพระมงคลบพิตรมาทางด้านตะวันออก
 เป็นสนามหลวง ที่ทำพระเมรุพระบรมศพพระราชบิดา แล
 เจ้านายซึ่งมีพระเกียรติยศสูง

วังจันทร์เกษม

วังจันทร์เกษมซึ่งใช้เป็นที่ว่าการมณฑลบัดนี้ ก็เป็นวังเก่า
 แต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี สมเด็จพระนเรศวรมหาราช
 ทรงสร้าง เมื่อราว พ.ศ. ๒๑๒๐ ในเวลาเมื่อยังเป็นพระยุพราช
 ครองเมืองพิษณุโลก ทรงสร้างวัดนี้เป็นที่ประทับเวลาเสด็จ
 ออกมาเฝ้า สมเด็จพระบิดา ณ พระนครศรีอยุธยา ชื่อว่า
 “วังจันทร์เกษม” แต่เรียกกันเป็นสามัญว่า “วังหน้า”
 เพราะอยู่ข้างด้านหน้าพระราชวังหลวง ครั้นเมื่อไทยกลับตั้ง
 เป็นอิสสรภาพไม่ยอมอยู่ในอำนาจพระเจ้าหงสาวดี สมเด็จพระ
 พระนเรศวรเสด็จมาประทับอำนวยการสงครามอยู่วังจันทร์เกษม
 นี้ จนเสด็จผ่านพิภพก็ประทับอยู่ที่วังนี้ต่อมาอีกหลายปี จึง
 เสด็จไปประทับที่พระราชวังหลวง พระราชาธิบดีในสมัยชั้น
 หลังมา ก็อสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแลสมเด็จพระเจ้าบรม

โกฏฐ์ (๒๒๗๕-๒๓๐๑) ก็เสด็จประทับอยู่ที่วังจันทร์เกษม
 นานถึง ๒ พระองค์ ได้ทรงสร้างสถานที่ขึ้นในวังนี้หลาย
 อย่าง วังจันทร์เกษมนี้ถ้าพระราชบิดาไม่เสด็จประทับอยู่เอง
 ก็มักให้เป็นวังของพระยุพราชจนตลอดสมัยเมือกรุงศรีอยุธยา
 เป็นราชธานี ครั้นเมื่อเสียกรุงครั้งหลัง วังจันทร์เกษมถูกไฟ
 ไหม้หมด จึงเป็นที่ทิ้งร้างมาจนรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์
 (พ.ศ. ๒๓๕๔-๒๔๑๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัว จึงโปรดให้สร้างขึ้นใหม่เฉพาะส่วนหนึ่งของวังเดิม
 เป็นที่ประทับเวลาเสด็จประพาสกรุงศรีอยุธยา วังจันทร์เกษม
 ก็กลับเป็นที่ประทับมาจนรัชกาลที่ ๕ จนสร้างพระราชวังที่
 บางปะอินแล้ว จึงพระราชทานให้ตั้งเป็นที่ว่าการมณฑลอยุธยา
 แต่นั้นมา

สถานที่ต่าง ๆ ที่วังจันทร์เกษมบัดนี้ เป็นของสร้างตั้งแต่
 รัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์มาแทบทั้งสิ้น แต่สร้างใหม่บ้าง
 สร้างตามแผนผังครั้งกรุงศรีอยุธยาบ้าง จะพรรณาแต่ที่เป็นสิ่ง
 สำคัญ คือ

๑. ประตูกำแพงวัง สร้างในรัชกาลที่ ๔
๒. พลับพลาจัตุรมุขฝาไม้ เป็นพลับพลาอยู่บนชานา
 ใกล้เคียงประตูวังด้านตะวันออก สร้างในรัชกาลที่ ๔ เป็นที่ประทับ
 เดียวกันจัดเป็นอยุธยาพิพิธภัณฑสถานสำหรับไว้ของโบราณครั้ง
 กรุงศรีอยุธยา ซึ่งพระยาโบราณฯ (พร เดชคุปต์) ได้รวบรวม

ขึ้นไว้ตามริมกำแพงวังก็ทำที่ไว้ของโบราณรอบบริเวณพลับพลา
นี้ เป็นที่สำหรับดูแห่ง ๑

๓. พระที่นั่งพิมานรัตยา เป็นตึกหม่อมอยู่ตรงกลางวัง
(คือที่เป็นที่ว่าการมณฑลนั้น) สร้างในรัชกาลที่ ๔ ตามแนว
รากพระที่นั่งกรุงศรีอยุธยา กะจะเป็นที่ประทับสำหรับวัง
แต่สร้างยังไม่ทันแล้ว ในรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ พระ
ราชทานเป็นที่ว่าการมณฑล

๔. พระที่นั่งพิสัยศัลลักษณ์ เป็นหอสูงอยู่ทางริมวังด้าน
ตะวันตกสร้างครึ่งสมเด็จพระนารายณ์ แต่หักพังเสียที่หนึ่ง มา
สร้างใหม่ในรัชกาลที่ ๔ ตามอย่างเดิม พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามว่า พระที่นั่งพิสัยศัลลักษณ์

สถานที่ของโบราณ ที่สำคัญใน วังจันทร์เกษม มีเหลือ อยู่
แต่ที่กล่าวมานี้

ข้างนอกกำแพงวังจันทร์เกษมทางข้างด้านเหนือมีเรือนจำ
นักโทษสำหรับมณฑลศรีอยุธยาแลมณฑลอุดร ทางข้างด้านใต้มี
สถานที่ทำการต่างๆ คือศาลสถิตย์ยุติธรรม โรงไปรษณีย์
โทรเลข แลหอทะเบียนที่ดิน โรงตำรวจภูธรเป็นต้น เป็นของ
สร้างในรัชกาลที่ ๕ แลรัชกาลที่ ๖ ทั้งนั้น

วังหลัง

วังหลังอยู่ริมกำแพงพระนครทางด้านตะวันตก (ในเขตต์
โรงทหารเดิมนั้น) เดิมเป็นแต่ที่สวนสำหรับพระราชาธิบดีเสด็จ

ประพาส เห็นจะมีเพียงตำหนักเป็นที่พัก พังสร้างขึ้นเป็นวัง
 ต่อใน แผ่นดิน สมเด็จพระมหาธรรมราชา (พ.ศ. ๒๑๑๒-
 ๒๑๓๓) ในคราวเดียวกับที่สร้างวังจันทร์เกษม วังที่สวนหลวง
 นี้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเอกาทศรถซึ่งเป็นพระราชโอรส
 พระองค์น้อย วังจันทร์เกษมอยู่ทางด้านหน้าพระราชวังหลวง
 วังสวนหลวงน้อยอยู่ทางด้านหลัง จึงเรียกกันว่าวังหน้าแลวังหลังคู่
 กันมาแต่เดิม แต่ในกาลภายหลังมาวังหลังเป็นแต่ที่ประทับ
 ของเจ้านาย ในราชตระกูล พระราชาธิบดีไม่ได้เสด็จไปประทับ
 เหมือนอย่างวังจันทร์เกษม เพราะฉะนั้นจึงไม่ปรากฏสิ่งสำคัญ
 อันใด ซึ่งได้สร้างไว้ในวังหลัง

ตำหนักพระนครหลวง

ตำหนักพระนครหลวงอยู่ริมลำน้ำสักฝั่งตะวันออก เหนือ
 วังจันทร์เกษม เป็นที่ประทับร้อนในระยะทางเสด็จไปพระพุท
 ธบาท แลประทับแรมในระยะทางเสด็จเมืองลพบุรี ตำหนักที่
 ตำบลนี้เห็นจะมีขึ้นในสมัยเมื่อพระพุทธรบาทในรัชกาล
 สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๒๑๖๓-๒๑๗๑) แต่มาสร้าง
 ที่ประทับเป็นเครื่องก่ออิฐถือปูน ต่อใน แผ่นดิน สมเด็จพระเจ้า
 ปราสาททอง แลทรงสร้างวัดใหม่ทางริมน้ำข้างเหนือตำหนัก
 ด้วยวัด ๑ ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้

ที่เรียกตำหนักตำบลนี้ว่าพระนครหลวงนั้น เหตุด้วยเมื่อ
 แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม เจ้ากรุงกัมพูชาแข็งเมืองไม่

ยอมขึ้นไทยปราบปรามไม่สำเร็จตลอดรัชชกาล มาถึงแผ่นดิน
สมเด็จพระเจ้าปราสาททองปราบกรุงกัมพูชาได้จึงมีรับสั่งให้ช่าง
ถ่ายแบบปราสาทศิลา ที่เรียกว่าพระนครหลวงในกรุงกัมพูชา
มาสร้างไว้เป็นสังเขปข้างหลังตำหนักนั้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติยศ
จึงได้เรียกชื่อตำหนักต่อมาว่า ตำหนักพระนครหลวง ตัว
ตำหนักเดิวนั้นหักพังเสียแล้ว แต่ยังเห็นรอยรากได้ ปราสาท
พระนครหลวงนั้นเดิวนั้นเป็นวัด พระช่อมแซมรักษาอยู่

วัดต่าง ๆ

ในพระนครศรีอยุธยา มีวัดใหญ่น้อย มากมาย พื้นที่จะ นับ
จะพรรณนาให้ทั่วถึง เพราะฉะนั้นจะกล่าวถึงแต่วัดที่สำคัญใน
ทางพงษาวดาร หรือที่น่าดูด้วยเหตุอย่างอื่น

๑. วัดพระศรีสรรเพชญ์ เป็นวัดอยู่ในพระราชวังหลวง
(เหมือนอย่างวัดพระศรีรัตนศาสดารามในกรุงเทพฯ นี้) เดิม
เมื่อสร้างพระนครศรีอยุธยา พระเจ้าอู่ทองสร้างปราสาทตรงที่
วัดนี้ ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สร้าง
พระราชมณเฑียรใหม่ ลงไปทางริมแม่น้ำ ทรงอุทิศที่ปราสาท
ของเดิมสร้างเป็นวัด จึงเป็นวัดอยู่ในพระราชวัง เดิมเห็นจะ
เรียกว่า "พุทธวาส" เป็นที่ทำการพิธี เช่น ถือน้ำพระพิพัฒน์
สังจา แลเป็นที่เสด็จออกทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ครั้นถึง
รัชชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ซึ่งเป็นพระราชโอรสของ
สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงสร้างพระสถูปเจดีย์ใหญ่

บรรจुพระบรมอัฐิธาตุของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (กับ
สมเด็จพระบรมราชาซึ่งเป็นพระเชษฐาธิราช) ไว้ในวัดนี้เมื่อ
พ.ศ. ๒๐๓๕ แล้วทรงหล่อพระพุทธรูปยืนสูง ๘ วา (๑๖ เมตร)
หุ้มทองคำทั้งพระองค์ ไว้ในวัดนี้ (เมื่อ พ.ศ. ๒๐๔๓-๑๕๐๐)
ถวายพระนามว่า พระศรีสรรเพชญ์แต่บัดนั้นจึงเรียกนามวัดนี้ว่า
“วัดพระศรีสรรเพชญ์” เป็นที่เก็บรักษาพระพุทธรูปสำคัญ
ซึ่งสร้างในรัชกาลหลังๆ เช่นพระโลกนาถ (ซึ่งเดี๋ยวนี้อยู่
ในวิหารทิศตะวันออก ณ วัดพระเชตุพน) เป็นต้น ทั้งพระ
พุทธรูปสำคัญซึ่งได้มาแต่ก่อน เช่นพระพุทธรูปสี่หังค์ (เดี๋ยวนี้อยู่
ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ที่ในพิพิธภัณฑสถาน) ซึ่งสมเด็จพระ
นารายณ์ได้มาเมื่อตีได้เมืองเชียงใหม่เป็นต้น แต่เป็นที่บรรจุ
พระบรมอัฐิธาตุของพระราชบิดากับทั้งพระอัฐิพระราชวงศ์ใน
รัชกาลหลัง ต่อๆ มาจนตลอดเวลาที่ พระนครศรีอยุธยา เป็น
ราชธานีด้วยเหตุที่กล่าวมานี้ วัดพระศรีสรรเพชญ์จึงเป็นวัด
สำคัญยิ่งกว่าวัดอื่นๆ ในกรุงศรีอยุธยา

๒. วัดพระราม อยู่นอกพระราชวังหลวงข้างด้านตะวันออก
วัดนี้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างตรงที่ถวาย
พระเพลิงพระบรมศพพระรามาธิบดี (พระเจ้าอู่ทอง) ที่สร้าง
พระนครศรีอยุธยา มีพระปรางค์ใหญ่องค์ ๑ เป็นสำคัญ วัดนี้
อยู่ริมบึงใหญ่ ซึ่งมีมาแต่ก่อนสร้างพระนครเดิมเรียกว่าหนอง
โสน แล้วเปลี่ยนชื่อเรียกว่าบึงพระราม

๓. วัดเสนาสนาราม อยู่หลังวังจันทร์เกษมเป็นวัดโบราณ เดิมชื่อว่า “วัดเสือ” เมื่อขยายเขตต์วังจันทร์เกษมในครั้งกรุงศรีอยุธยาวัดนี้เข้าอยู่ในเขตต์วัง เป็นวัดไม่มีพระสงฆ์ตลอดมาจนสิ้นสมัยกรุงศรีอยุธยา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างใหม่ทั้งพระอาราม ทรงขนานนามว่าวัดเสนาสนาราม เป็นวัดสำหรับพระราชวังจันทร์เกษม

๔. วัดสุวรรณดาราราม อยู่ในพระนครด้านตะวันออกตอนใต้ เป็นวัดของต้นพระบรมราชวงศ์จักรีนี้ สมเด็จพระรามาธิบดีในกรุงรัตนโกสินทร์จึงทรงสร้างเพิ่มเติมแถบภูสีงฆรณ์มาทุกรัชชกาล

๕. วัดสวนหลวงสบสวรรค์ อยู่ในพระนครด้านตะวันตก (อยู่ในบริเวณโรงพยาบาลเดิยวัน) สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงสร้างในที่สวนหลวงติดกับวัดสบสวรรค์ของเดิม จึงเรียกว่าวัดสวนหลวงสบสวรรค์ เหตุที่จะสร้างวัดนี้มีมาปรากฏมาในพงษาวดารว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๐๕๑ พระเจ้าหงษาวดีตะเบงชะเวตยกกองทัพพะม่ามอญเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิยกกองทัพออกไปลองกำลังข้าศึก แต่ครั้งนั้นพระมเหษีอันทรงพระนามว่า “สมเด็จพระสุริโยทัย” แต่งพระองค์เป็นชายคุมกองทัพออกไปด้วย สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไปชนช้างเสียที่ข้าศึก สมเด็จพระสุริโยทัยเห็นพระราชสามีจะเป็นอันตราย จึงไสช้างทรงเข้าไปต่อสู้ข้าศึกซึ่งมีกำลังมากกว่า ช่วยแก่พระมหาจักรพรรดิพ้นอันตรายมาได้ แต่ส่วนพระองค์

เองถูกข้าศึกพินสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้เชิญ
พระศพมาไว้ที่ตำหนักสวนหลวง ครั้นเสร็จสงครามแล้วจึงให้
สร้างพระเมรุพระราช ทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระสุริโยทัยที่
ในสวนหลวงนั้น แล้วสร้างพระอารามขึ้นตรงที่พระเมรุ ยังมี
พระสถูปเจดีย์ องค์ใหญ่อยู่เป็นสำคัญจนทุกวันนี้ วัดนี้จึงเป็น
อนุสาวรีย์ของสมเด็จพระสุริโยทัย ซึ่งคนทั้งหลายนับถือกัน
มาแต่โบราณจนตราบเท่าทุกวันนี้ ว่าเป็นยอดหญิงไทยที่ได้
ปรากฏมาในพงษาวดารพระองค์ ๑

๖. วัดพุทธไสสวรรคย์อยู่ริมแม่น้ำต่างฟาก กับพระนครข้าง
ใต้ พระเจ้าอยู่หัวทรงสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๘๕๖ ตรงที่ "เวียง
เล็ก" คือบริเวณวังที่มาตั้งอยู่เมื่อก่อนจะตั้งกรุงศรีอยุธยา มี
พระปรางค์ใหญ่อยู่เป็นสำคัญ ของอันคือพระสถูปเจดีย์ พระ
อุโบสถ พระระเบียง แลตำหนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์
(สังฆราช) ซึ่งสร้างแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาก็ยังมีอยู่หลายอย่าง

๗. วัดไชยวัฒนาราม อยู่ริมน้ำฝั่งเดียวกับวัดพุทธไสสวรรคย์
แต่ข้างด้านตะวันตกของพระนคร พระเจ้าปราสาททองทรง
สร้างที่บ้านเดิมของพระพันปีหลวง เดียวกันเป็นวัดร้างแต่ยังมี
พระปรางค์ใหญ่แลมณฑปรายตามทิศ ฝีมือทำงามนัก

๘. วัดกุเขาทอง อยู่ทุ่งฝั่งตะวันออกข้างด้านเหนือ
พระนคร สัก ๒ กิโลเมตร วัดนี้สมเด็จพระราเมศวร
(พ.ศ. ๑๕๓๑-๑๕๓๘) ทรงสร้าง เดิมจะมีชื่ออย่างไรหาปรากฏ
ไม่ มาถึง พ.ศ. ๒๑๑๒ พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองตีได้กรุง

ศรีอยุธยา ให้สร้างพระเจดีย์มอญองค์ใหญ่ขึ้นไว้เป็นที่ระลึกที่
 วัดนี้ เรียกพระเจดีย์นั้นว่าภูเขาทอง จึงเป็นชื่อวัดต่อมา
 ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชมีชัยชนะเมือง
 หงสาวดี จึงทรงสร้างพระเจดีย์ใหญ่ขึ้นเป็นที่ระลึกอีกองค์ ๑
 ดังจะกล่าวในเรื่องวัดเจ้าพระยาไทยต่อไปข้างหน้า พระเจดีย์
 ภูเขาทองนี้หักพังลงครั้ง ๑ สมเด็จพระเจ้าบรมโกษผู้ทรงสร้าง
 องค์พระเจดีย์ใหม่ เปลี่ยนเป็นรูปพระเจดีย์ไทย ของมอญ
 สร้างอยู่เพียงชั้นทักษิณ

๕. วัดหน้าพระเมรุ อยู่ริมคลองสระบัวข้างด้านเหนือ
 พระนครไม่ห่างพระราชวังหลวงนัก วัดนี้จะสร้างเมื่อครั้งไคหา
 ปรากฎไม่ แต่ชื่อวัดเป็นเค้าเงื่อนว่าเห็นจะสร้างตรงที่ถวายพระ
 เพลิงพระบรมศพพระรามาธิบดีที่ครองกรุงศรีอยุธยา พระองค์
 ไคพระองค์หนึ่ง วัดนี้มีนามปรากฏในพจนานุกรมครั้งแรกว่าสม
 เด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองจะทำสัญญา
 เลิกสงครามกัน ได้ตั้งพลับพลาที่เสด็จมาพบกันที่ริมวัดนี้ ต่อ
 มาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระยาไชยวิชิตเพื่อกผู้รักษากรุง
 ศรีอยุธยาในรัชกาลที่ ๓ ได้ปฏิสังขรณ์วัดหน้าพระเมรุ การที่
 ปฏิสังขรณ์รักษาแบบของเดิมไว้โดยมากแล้วเก็บของโบราณ
 อันทอดทิ้งอยู่ตามที่ต่าง ๆ มารวบรวมรักษาไว้ที่วัดนี้หลายอย่าง
 มีสิ่งซึ่งน่าชมโดยฉะเพาะคือ พระหล่อองค์ใหญ่ซึ่งเป็นพระ
 ประธานเดิมในพระอุโบสถองค์ ๑ เป็นพระทรงเครื่องแปลก
 กว่าที่อื่น ๆ อีกองค์ ๑ เป็นพระศิลาอยู่ในวิหาร พระยาไชยวิชิต

จารึกบอกไว้ว่าเชิญไปแต่วัดมหาธาตุในพระนคร แต่ความมาปรากฏเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ว่า พระพุทธรูปองค์เดิมที่เคยอยู่ที่พระปฐมเจดีย์ แต่เมื่อครั้งยังเป็นพระนครใหญ่ รู้ความข้อนด้วยจุดพบศิลาเรือน แก้วข้างหลังพระองค์นี้ที่บริเวณพระปฐมเจดีย์ จึงเป็นหลักฐานว่าเป็นพระเก่าก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยาช้านาน

๑๐. วัดกุฎีดาว อยู่ตรงสถานีรถไฟไปทางตะวันออก เป็นวัดเก่า สมเด็จพระเจ้าบรมโกษา ทรงปฏิสังขรณ์เมื่อยังเป็นพระมหาอุปราชฝีมือที่ทำปราสาทกว่าวัดอื่น แต่เดี๋ยวนี้หักพังเสียมากแล้ว

๑๑. วัดสมณะโกษา อยู่ใกล้กับวัดกุฎีดาว เป็นวัดซึ่งเจ้าพระยาโกษา ขุนเหล็ก แลโกษาปาน ครั้นแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ปฏิสังขรณ์ มีจดหมายเหตุ ปรากฏว่าสมเด็จพระเพทราชาเสด็จไปพระราชทานเพลิงศพเจ้าแม่วัดดุสิต ซึ่งเป็นพระนมของสมเด็จพระนารายณ์ แลเป็นมารดาของเจ้าพระยาโกษาทั้ง ๒ นั้น เมื่อวันที่ ๑๒ มิถุนายน คริสศก ๑๖๕๐ (พ.ศ. ๒๒๓๓) วัดนี้มีพระปรารักษ์ใหญ่องค์ ๑ รูปแปลกกว่าที่อื่น (ดูเหมือนจะถ่ายแบบมาจากวัดพระเจดีย์เจ็ดยอดที่เมืองเชียงใหม่ คราวเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็ก เป็นแม่ทัพขึ้นไปตีได้ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๕)

๑๒) วัดเจ้าพระยาไทย เรียกกันเป็นสามัญว่าวัดใหญ่

ไชยมงคลอยู่นอกพระนครข้างด้านตะวันออกเฉียงใต้ มีพระ
เจดีย์ใหญ่แลเห็นก่อนจะถึงพระนครได้แต่ไกล วัดนี้เดิมพระ
เจ้าอุทองทรงสร้าง เมื่อ พ.ศ. ๑๕๐๐ ถวายพระสงฆ์ซึ่งไปบวช
มาแต่สำนักพระวันรัตน์มหาเถรในลังกาทวีป เรียกนามนิกาย
ในภาษาไทยว่า “คณะป่าแก้ว” วัดจึงได้มีนามปรากฏว่าวัด
ป่าแก้ว พระสงฆ์นิกายป่าแก้วปฏิบัติทางวิปัสสนาธุระ คือ
บำเพ็ญภาวนา เป็นสำคัญต่อมาคนทั้งหลายพากันเลื่อมใสบวช
เรียนในสำนักพระสงฆ์คณะป่าแก้วมากขึ้น พระสงฆ์นิกายนี้
เจริญแพร่หลาย สมเด็จพระราชาธิบดีจึงทรงตั้งอธิบดี สงฆ์
นิกายนี้เป็นสมเด็จพระวันรัตน์ มีตำแหน่งเป็นพระสังฆราช
ฝ่ายขวาคู่กับสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งเป็นอธิบดีสงฆ์ฝ่าย
คันถธุระ คือที่เล่าเรียนพระไตรปิฎก เป็นพระสังฆราชฝ่ายซ้าย
วัดป่าแก้วก็เป็นที่สถิตยของสมเด็จพระวันรัตน์ต่อมา จึงได้
นามว่า “วัดเจ้าพระยาไทย” หมายความว่าวัดพระสังฆราช
ด้วยแต่โบราณเรียกพระสงฆ์ว่า “เจ้าไทย”

ถึงแผ่นดิน สมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระเจ้าหงสาวดี
นั้นทบุงเรงให้ราชโอรสผู้เป็นพระมหาอุปราชา ยกกองทัพเข้ามา
เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๕ หมายถึงปราบปรามเอาเมืองไทยไว้ในอำนาจ
สมเด็จพระนเรศวรยก กองทัพ ออกไปต่อสู้ข้าศึก ถึงได้ชนช้าง
กับพระมหาอุปราชา ที่ตำบลหนองสาหร่าย ในแขวงเมือง
สุพรรณบุรี สมเด็จพระนเรศวรมีชัยชนะแพ้พระมหาอุปราชา
สิ้นพระชนม์บนคอช้าง แต่ครั้งนั้นไม่สามารถจะตักกองทัพข้าศึก

ให้แตกยับเยินไปได้ เหตุด้วยแม่ทัพนายกองหนนทัพหลวงไป
ไม่ทันหลายกอง เมื่อเสร็จการสงครามสมเด็จพระนเรศวร
ทรงพระพิโรธจะให้ประหารชีวิต แม่ทัพ นายกอง เหล่านั้นเสีย
สมเด็จพระวันรัตน์ถวายพระพรขอพระราชทานโทษไว้ แล้ว
ทูลแนะนำให้ทรงสร้างพระเจดีย์เป็นที่ระลึก เติมพระเกียรยศ
ทมิชยชะนะครั้งนั้น สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้สร้างพระ
เจดีย์ขึ้นที่ตำบลหนองสาหร่าย ตรงที่ได้ทรงชนช้างชะนะใน
แขวงเมืองสุพรรณบุรี (ทุกวันนี้ที่ตำบลนั้นเรียกกันว่าดอน
เจดีย์) แห่ง ๑ แต่สร้างพระเจดีย์ใหญ่ที่วัดเจ้าพระยาไทยให้
เป็นคู่กับภูเขาทอง ซึ่งพระเจ้าหงษาวดีสร้างไว้เมื่อชะนะไทย
นั้นอีกองค์ ๑ ขนานนามว่า “พระเจดีย์ไชยมงคล” ราษฎร
คงเรียกกันเป็นสามัญว่าพระเจดีย์ใหญ่ เพราะฉะนั้นครั้น
นานมาจึงเรียกเป็นชื่อวัดอีกอย่าง ๑ ว่า วัดใหญ่ไชยมงคล

๑๓. วัดพระเจ้าพนัญเชิง อยู่ริมหน้าข้างด้านใต้พระนคร
ใครเป็นผู้สร้างแต่แต่เดิมหาปรากฏไม่ แต่มีในจดหมายเหตุ
ว่าสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๘๖๗ ก่อนพระเจ้าอู่ทองสร้างพระนครสร-
รอยุชยา ๒๖ ปี มีพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิขนาดใหญ่โตเป็น
สำคัญมาแต่เดิม จึงเรียกนามว่าวัดพระเจ้าพนัญเชิง หมาย
ความว่าวัด พระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิ แต่พระพุทธรูปองค์ที่
ปรากฏอยู่เดี๋ยวนี้ สมเด็จพระนเรศวรทรงสร้างใหม่ ยังอยู่
บริบูรณ์ทั้งองค์พระแลพระวิหารเป็นที่นับถือของคนทั้งหลายทั่ว
ไป กล่าวพรรณนาถึงสิ่งสำคัญ ซึ่งน่าดูในพระนคร สร้อยุชยายุติ
ความเพียงนี้.

พระพุทธรูปบาท

ระยะทางรถไฟสายเหนือไปจากกรุงเทพฯ ๑๐๒ กิโลเมตร
ถึงสถานีท่าเรืออโยธยาแม่น้ำสักข้างฝั่งตะวันตก ที่ตำบลนั้นเป็น
ที่จอดเรือของผู้ที่จะขึ้นไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบาทที่เขา
สักจนกันจึงได้เรียกว่าท่าเรือ มาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา
เป็นราชธานี ถึงฤดูแล้งเวลาพระจันทร์เพ็ญในเดือนกุมภาพันธ์
แรมห้าค่ำ มีประชุมชนขึ้นไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบาทเป็น
อันมากเสมอทุก ๆ ปีมิได้ขาด

เรื่องตำนานพระพุทธรูปบาท

มีคติแต่โบราณ กล่าวว่พระพุทธรูปเจ้าได้เหยียบรอยพระบาท
ไว้ให้เป็นที่ระลึกถึงพระองค์ณ ที่ ๕ ตำบล คือที่สุวรรณมาตลิก
ตำบล ๑ ที่เขาสุวรรณบรรพตตำบล ๑ ที่เขาสมณะกูฏตำบล ๑
ที่เมืองโยนกตำบล ๑ ที่หาดทรายในยมะทานะที่ตำบล ๑ รอย
พระพุทธรูปบาทที่ว่ามี ๕ แห่งดังกล่าวมานี้ แต่ก่อนมาผู้มีศรัทธา
สามารถจะไปนมัสการถึงได้แต่แห่งเดียว คือที่ยอดเขาสมณะกูฏ
(ซึ่งอังกฤษเรียกว่าอาตัมสบัก) ในลังกาทวีปอีก ๔ รอยนั้นหา
รู้ตำแหน่งที่เป็นแน่ไม เพราะฉะนั้นจึงมักมีไทยแลชนชาว
ประเทศที่ใกล้เคียงพากันศรัทธา อุตสาหะไปนมัสการรอยพระ
พุทธรูปบาทถึงลังกาทวีปเนื่อง ๆ เมื่อในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม
(พ.ศ. ๒๑๖๓-๒๑๗๑) มีพระภิกษุสงฆ์ ชาวกรุงศรีอยุธยา

พวกหนึ่งไปยังลังกาทวีป เพื่อจะนมัสการรอยพระพุทธรูป
 ไปทราบคำปะรำปะราชซึ่งมีอยู่ในลังกาทวีป พระสงฆ์ชาวลังกาซึ่ง
 แจงให้เข้าใจว่า ภูเขาอันเรียกนามตามบาฬีว่าสุวรรณบรรพต
 นั้นอยู่ในสยามประเทศนี้ เพราะฉะนั้นคงจะมีรอยพระพุทธรูป
 อยู่ในเมืองไทยสักรอยหนึ่งเป็นแท้ พระสงฆ์ไทยกลับมากรุง
 ศร่อยุชยาทุกความให้พระเจ้าทรงธรรมทรงทราบจึงโปรดให้
 ท้องตราสั่งผู้ว่าราชการหัวเมืองให้สืบสวนตรวจตราดูว่าจะมีรอย
 พระพุทธรูปอยู่ที่แห่งใดบ้าง ผู้ว่าราชการเมืองสระบุรีสืบได้
 ความจากพรานบุญซึ่งเคยไปยิงเนื้อตามป่าที่ชายเขาเหล่านี้
 เนื่องๆ ว่าครั้งหนึ่งยิงถูกเนื้อเจ็บลำบากไปตัวหนึ่ง เนื้อตัวนั้น
 หนีเข้าไปในเชิงไม้บนไหล่เขา สักครู่หนึ่งเห็นวิ่งออกจากเชิง
 ไม้ไปได้ปกติ พรานบุญประหลาดใจจึงเข้าไปดูในเชิงนั้น เห็น
 ที่พื้นศิลาตรงนั้นลึกลงไปเหมือนรูปรอยเท้าคน มีน้ำฝนขังอยู่
 พรานบุญสำคัญว่าเนื้อคงหายลำบากเพราะกินน้ำในรอยศิลานั้น
 จึงตักเอาน้ำมากินเลเทาเถื่อนกลากที่เป็นอยู่ตามเนื้อตัว ไม้
 ซากก็หายเป็นปกติ ผู้ว่าราชการเมืองสระบุรี บอกความที่
 สืบทราบเข้ามายังพระนคร * พระเจ้าทรงธรรมจึงโปรดให้พราน
 บุญนำเสด็จไปยังที่ตรงนั้น ทรงพิจารณาดูก็แน่พระราชหฤทัย
 ว่าเป็นรอยพระพุทธรูป สมตามที่บอกมาจากเมืองลังกา จึง
 ทรงพระราชศรัทธาให้สร้างเป็นมหาเจดีย์สถานชนแห่งหนึ่งแล้ว

* เรื่องที่พบรอยพระพุทธรูปดังกล่าวมานี้ มีในคำให้การขุนโกลน ซึ่งตามเมื่อ
 รัชกาลที่ ๑ พิมพ์ไว้ในหนังสือประชุมพงษาวดารภาคที่ ๘

เสด็จไปนมัสการเนื่องๆ พวกราษฎรทราบความก็เกิดเลื่อมใสศรัทธา พอฤดูแล้งสิ้นฤดูบิ จึงเกิดมีเทศกาลขึ้นพระบาทเป็นประเพณีเมืองตั้งแต่ครั้งพระเจ้าทรงธรรมสืบมา จนทุกวันนี้ พระราชาธิบดีในรัชกาลหลังๆ ทั้งที่ครองกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี แลในพระราชวงศ์ซึ่งเสด็จดำรงกรุงรัตนโกสินทร์นั้นก็ทรงก่อสร้างทำนุบำรุงที่พระพุทธบาทต่อมา แลเสด็จไปนมัสการแทบทุกพระองค์ ที่จะว่างเว้นนั้นน้อย.

๕ ทางชนพระพุทธบาท

แต่เดิมมา เมื่อยังไม่มีทางรถไฟในสยามประเทศนี้ พวกชาวกรุงศรีอยุธยาแลหัวเมืองอื่นที่อยู่ข้างใต้จะ ไปนมัสการพระพุทธบาทต้องไปเรือจนถึงตำบลท่าเรือ แลขึ้นเดินทางบกไปอีกประมาณ ๒๒ กิโลเมตรจึงจะถึงเขาพระพุทธบาท เพราะฉะนั้นพระราชาธิบดีกรุงศรีอยุธยา จึงสร้างตำหนักพระนครหลวงขึ้นไว้ในระยะทาง สำหรับประทับร้อนพักกระบวนเรือพระที่นั่งในเวลากลางวันแห่งหนึ่ง แลสร้างตำหนักขึ้นที่ท่าเรืออีกแห่ง ๑ เรียกว่าตำหนักท่าเจ้าสนุก เป็นที่ประทับแรมค้างคืน ก่อนที่จะเสด็จโดยทางบกขึ้นไปยังเขาพระพุทธบาท แลประทับแรมเมื่อจากกลับ ก่อน จะล่อง กระบวนเรือ ลงมากรุงศรีอยุธยา เดียวนี้ตำหนักท่าเจ้าสนุกหักพังเสียแล้ว มีแต่ผนังยังเหลืออยู่บ้างอยู่ทางฝั่งตะวันออกใต้สถานีท่าเรือ ลงมาไม่มากนัก ส่วนทางบกที่จะขึ้นไปยังเขาพระพุทธบาทนั้นพระเจ้า

ทรงธรรมโปรดให้ช่างฝรั่ง (เข้าใจว่าพวกฮอลันดา) คัดทาง
ทำถนนใหญ่ขึ้นไปถึงเขาพระพุทธบาท จึงเรียกถนนนั้นในเวลา
ต่อมาว่าทางฝรั่งส่องกล้อง แล้วโปรดให้สร้างสะพานข้าม
คลองเตลุดสระปลุกสาธาราย สำหรับคนอาศัยไว้เป็น ระยะไป
ตลอดถนนนั้น ของเหล่านี้มีผู้ศรัทธาปฏิสังขรณ์กันต่อ ๆ มา
ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ครั้นในรัชกาลที่ ๕ จึงสร้างรถไฟของ
บริษัทขึ้น สำหรับ ส่งคน โดยสารใน ระหว่าง ท่าเรือ กับ เขา พระ
พุทธบาททุก วันนี้ ผู้ที่ ขึ้น ไป นมัสการ อาจ จะไป รถไฟได้แต่
กรุงเทพฯ จนถึงพระพุทธบาท ถ้าแลไปในเวลาเทศกาลแล้ว
จะกลับมากกรุงเทพฯ ในวันเดียวกันก็ได้ เพราะรถไฟแผ่นดิน
เดินรถไฟพิเศษในเวลาเทศกาลคนขึ้นทุกปี.

สถานที่ต่าง ๆ ที่พระพุทธบาท

๑. พระพุทธบาทมีสถานที่แลสิ่งต่าง ๆ ซึ่งเป็นของโบราณ
น่าดูหลายอย่าง หักพังเสียแล้วบ้าง แต่ยังมีบูรณะตั้งอยู่ก็มาก
จะกล่าวถึงแต่ที่ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญ คือ พระมณฑปที่สวมรอย
พระพุทธบาท พระเจ้าทรงธรรมทรงสร้าง แล้วสมเด็จพระเจ้า
เสือ (พ.ศ. ๒๒๔๖-๒๒๕๑) ทรงสร้างใหม่อีกครั้ง ๑ ต่อมา
ไฟไหม้เสีย พระมณฑปเดิมนั้นเป็นของสร้างในรัชกาลที่ ๑ กรุง
รัตนโกสินทร์ แต่หลังการสร้างเปลี่ยนใหม่อีกครั้ง ๑ เมื่อใน
รัชกาลที่ ๕ จึงทำรูปพระเกี้ยวอดไว้เหนือยอดพุ่มเข้าเป็นที่
สำคัญ นอกจาก พระมณฑป ยังมีโบสถ์ วิหารแลคลังสิ่งของที่มี

ถวายเป็นพุทธบูชา อยู่ในบริเวณวัดพระพุทธรูปหลายอย่าง

๒. นอกบริเวณวัดทางด้านใต้ มีที่พระราชวังสำหรับ พระราชาธิบดีประทับเวลาเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูป ตั้ง แต่ครั้งพระเจ้าทรงธรรมมาจนปัจจุบันนี้ ของเดิมยังมีเหลือแต่ กำแพงวัง เวลาเสด็จพระราชดำเนิน ใน ชั้น หลังนี้ ใช้ปลูก พลับพลาชั่วคราวในที่วังนั้น.

๓. ที่เขาพระพุทธรูป มีคันท่อไปตามไหล่เขายืดยาว สำหรับกั้นน้ำฝนให้ไหลมาลงในสระที่ขังไว้สำหรับมหาชนที่ขึ้นไปนมัสการพระพุทธรูปจะได้ใช้ในฤดูแล้ง คันท่อน้ำนี้สมเด็จพระนารายณ์โปรดให้นายช่างฝรั่งเศสคิดแบบอย่างสร้างไว้

๔. พื้นบริเวณวัดพระพุทธรูปไปทางทิศเหนือระยะทาง ห่างไปประมาณ ๒ กิโลเมตรมีธารน้ำพระเจ้าปราสาททองทรง สร้างวังขึ้นที่ริมธาร เป็นที่ประทับ เวลาเสด็จไปนมัสการ พระพุทธรูป เรียกว่าวังธารเกษม หักพังเสียแล้วแต่ยังมีรอย ผนังปรากฏอยู่ในลำธารนี้ข้างต้นธารไปทางตะวันออกทำคัน กั้นน้ำ เป็นที่น้ำตกอีกแห่ง ๑ เรียกว่าธารทองแดงยังมีรอย คันอยู่

๕. เขาพระพุทธรูปเป็นภูเขาหินปูนเทือกใหญ่ มีถ้ำ เป็นที่เที่ยวเตร่ได้หลายแห่ง คือ ถ้ำประทุน ถ้ำระฆัง ถ้ำชา ละวัน แลถ้ำวิมานจักรเป็นต้น อีกถ้ำหนึ่งเรียกว่า ถ้ำมหาสนุก มีทางแยกไปในถ้ำนั้นหลายทาง ว่ายังห้ามใครได้เคยไปจนถึง ที่สุดถ้ำนั้นไม่

๖. ที่ชายป่า พระพุทธบาท ทางด้านใต้ ไม่ห่าง สถานที่
 รถไฟแผ่นดินที่บ้านหมอนัก มีเมืองโบราณแต่ครั้งพวกขอม
 เป็นใหญ่อยู่ที่ลพบุรีเมือง ๑ เรียกกันว่าเมืองขีตจีน (เข้าใจว่า
 เป็นเมืองเดียวกับที่เรียกในหนังสือพงษาวดารเหนือว่า เมือง
 เสนาราชนคร) ยังเหลือแต่เชิงเนินเนินดิน อันเป็นแนว
 กำแพงเมืองเดิม แต่จุดพบเทวรูปศิลาฝีมือช่างขอมในเมือง
 นี้หลายรูป (จนเอาไปรักษาไว้ในบริเวณวัดพระพุทธบาทจน
 บัดนี้) จึงรู้ได้ว่าเป็นเมืองแต่ครั้งขอม สิ่งสำคัญที่พระพุทธ
 บาทนี้ตั้งพรรณามาน.

เมืองลพบุรี

ระยะทางรถไฟสายเหนือไปจากกรุงเทพฯ ๑๓๓ กิโลเมตร
ถึงเมืองลพบุรี ทางรถไฟผ่านไปในเมือง เพราะฉะนั้นสถานี
รถไฟตั้งอยู่กลางเมืองทีเดียว

เมืองลพบุรีตั้งอยู่ริมแม่น้ำลพบุรี ทางข้างฝั่งตะวันออก
ตัวเมืองตั้งบนที่เนินสูงชงขนเป็นหัวแหลมออกมาแต่เทือกเขา
มาสุดเนินเป็นตระพังตรงนั้น พันเมืองไปก็เป็นพินทูลุ่มทั้ง
๓ ด้าน สังเกตเห็นได้ว่าตรงที่ตั้งเมืองลพบุรีนี้คงเป็นปลาย
แหลมตกลงในสมัยเมื่อท้องที่ลุ่มเหล่านี้นยังเป็นทะเล เมือง
ลพบุรีจึงได้ตั้งก่อนเมืองอื่น ๆ อันตั้งในที่ลุ่มมีพระนครศรี
อยุธยาเป็นต้น ถึงพิจารณาของโบราณซึ่งยังมีอยู่หรือที่ขุดพบ
ในท้องที่ ก็ได้หลักฐานเป็นยุติว่าเมืองลพบุรีนี้เคยเป็นเมือง
สำคัญเก่าก่อนเมืองอื่น ๆ ในสยามประเทศนี้ เว้นแต่เมือง
นครปฐมเมืองเดียว ซึ่งอาจจะเป็นเมืองสำคัญรุ่นเดียวกัน
ได้ เพราะในสมัยเมื่อทะเลยังอยู่ลึกเข้ามา ตรงที่ลุ่มในตอน
นี้คงเป็นปากอ่าว เมืองลพบุรีตั้งอยู่ข้างปากอ่าวฝ่ายตะวันออก
เมืองนครปฐมตั้งอยู่ข้างปากอ่าว ข้างฝ่ายตะวันตกทำนอง
อย่างเมืองชลบุรีกับเมืองเพชรบุรีในบัดนี้

เรื่องตำนานเมืองลพบุรี

จะกล่าวถึงตำนานของเมืองลพบุรี จำต้องแบ่งเรื่องเป็น
๒ ตอน เพราะหลักฐานทางจารุเรื่องได้นั้นต่างกัน เรื่องตอน

ต้นหลักฐานมีแต่โบราณวัตถุกับเรื่องราวที่เล่าบอกกันมา ต้อง
รวบรวมร้อยกรอง กอปรด้วยความสันนิษฐาน เรื่องชั้นนี้จะ
จัดเป็นเรื่องตำนานตอนก่อน ตั้งพระนครศรีอยุธยาตอน ๑
เรื่องตอนหลังนั้นมีหนังสือพงษาวดารเป็นหลักฐาน จะจัด
เป็นเรื่องตอนภายหลังตั้งพระนครศรีอยุธยาตอน ๑

เรื่องตำนานเมืองลพบุรีตอนก่อนตั้งพระนครศรีอยุธยา
ในชั้นเดิมเมื่อก่อนชนชาติไทย ลงมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในสยาม
ประเทศนี้ ท้องที่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แต่ปากอ่าวขึ้นไป
จนถึงมณฑลภาคพายัพ เป็นบ้านเมืองของพวกเขา ใน
ปัจจุบันทุกวันนี้ก็ยังมีพวกเขา อยู่กระจัดกระจายทั่วไปใน
สยามประเทศ แต่มักตั้งบ้านเรือนอยู่ตามป่าตามเขาทาง
มณฑลภาคพายัพเรียกว่า ลัวะ หรือ ละวะ (คือลาวนั่นเอง)
ภาษาของพวกเขาเวลานั้น คล้ายกัน กับภาษา มอญแล ภาษาเขมร
ชวนให้เห็นว่าเดิมทีเดียว มอญ ละวะ เขมร ทั้ง ๓ เหล่านี้เป็น
ชนชาติเดียวกัน มามีสื่อเป็นต่างชาติกันเมื่อตั้งบ้านเมืองเป็น
อาณาจักรขึ้นในที่ภูมิลำเนาต่างกันนั้นใด เหมือนกับชนชาติ
ไทยในปัจจุบันนี้ ที่พวกตั้งอาณาจักรอยู่ในแคว้นแคว้นสิบสอง
ปันนา ได้ชื่อว่า ลอ พวกที่ตั้งอาณาจักรอยู่ต่อแดนพะม่าได้ชื่อ
ว่า เงี้ยว แลพวกที่ตั้งอาณาจักรอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้
ชื่อว่าชาวสยาม ก็อย่างเดียวกัน

บ้านเมืองในสมัยเมื่อเป็นของพวกเขา ละวะ จะเป็นอย่างไร
ทราบไม่ได้ถนัด ปราบกฏแต่ว่าตั้งเมืองใหญ่อยู่ที่เมืองลพบุรี

เมือง ๑ มีนามว่าเมืองละโว้ (ฟังมาเปลี่ยนชื่อเป็นเมืองลพบุรี ตามคติของพราหมณ์ต่อชั้นหลัง) ในตำนานมณฑลภาคพายัพ ว่า มีละโว้อีกพวก ๑ ตั้งราชธานีขึ้นที่ริมน้ำละโว้ (เดี๋ยวนี้ เรียกว่าลำแม่น้ำสาย อยู่ในแขวงจังหวัดเชียงราย) ชื่อว่า เมืองเชียงลาว* ปราบภูนามพระราชผู้เป็นต้นราชวงศ์ละโว้ บูเจ้าลาวจก หรือพระเจ้าละวະจักรราช เมืองเดิมที่พระปฐมเจดีย์ (คือเมืองนครปฐมบัดนี้) ก็เห็นจะเป็นเมืองใหญ่ของพวกละโว้อีกแห่งหนึ่ง เสน่าจะมีอาณาเขตที่อยู่ตอนกลางราวเมืองสุโขทัยอีกสักแห่ง ๑ แถบทางที่จะมีชื่อเรียกว่า เมืองสยาม มาแต่ครั้งละโว้ครอบครอง ครั้นไทยมาเป็นใหญ่มาเปลี่ยนชื่อเป็น เมืองสุโขทัย ชาวต่างประเทศยังเรียกตามชื่อเดิม จีนจึงเรียกว่า เสียมก๊ก แต่ในศิลาจารึกของไทยแต่โบราณหาใช้คำว่า สยาม ในแห่งหนึ่งแห่งใดไม่ เพราะฉะนั้นจึงสันนิษฐานว่า มีอาณาจักรละโว้อยู่ในประเทศนี้ เป็น ๔ ก๊กด้วยกัน เมืองละโว้เป็นเมืองหลวงของพวกละโว้ข้างฝ่ายตะวันออก เมืองนครปฐมเป็นเมืองหลวงของพวกละโว้ข้างฝ่ายตะวันตก เมืองสยามเดิมเป็นเมืองหลวงของพวกละโว้ตอนกลางเมืองเชียงลาวเป็นเมืองหลวงของพวกละโว้ข้างฝ่ายเหนือ ครั้นมาถึง สมัยเมื่อพวกขอมซึ่งตั้งราชธานีอยู่ ณพระนครหลวง (เขมรเรียกว่านครธม อยู่ในแดนกรุงกัมพูชาบัดนี้) มีอำนาจมากขึ้น พวกขอมแผ่อาณาเขตจรุกแดนพวกละโว้เข้า

* คำที่เรียกว่า ลาว เข้าใจว่าจะเป็นคำพวกไทยเรียกแต่โบราณ

มาโดยลำดับ จนได้อาณาจักรของพวกละว้าข้างฝ่ายใต้ทั้งเมือง
 ละโว้ และเมืองนครปฐมไว้ในอำนาจขอมเมื่อราว พ.ศ. ๑๔๐๐
 จึงตั้งเมืองละโว้เป็นราชธานีของขอม ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา
 จีนเรียกตามนามเมืองละโว้ว่า หลอฮอก๊ก เห็นจะมีเจ้านาย
 ปกครองเป็นประเทศราชขึ้นต่อพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ณพระนคร
 หลวงต่อมา แต่นั้นพวกขอมก็ขยายอำนาจต่อไปทางฝ่าย
 เหนือโดยลำดับ ยังมีเทวสถานฝีมือขอมสร้างไว้ตามเมือง
 พวกขอมได้ปกครองปรากฏอยู่จนถึงเมืองสวรรคโลก และมี
 เรื่องตำนานใน มณฑล ภาค พายัพ ว่าเจ้าเมืองละโว้ให้นาง
 จามเทวีขึ้นไปครองเมืองหริภุญไชย (คือเมืองนครลำพูนบัดนี้)
 ทางลุ่มแม่น้ำโขงพวกขอมก็แผ่อำนาจเขตต์ขึ้นไปข้างเหนือได้
 ไกล ยังมีเทวสถานที่พวกขอมสร้างปรากฏอยู่จนถึงเมือง
 เวียงจันทน์เป็นที่สุด

ครั้นถึง พ.ศ. ราว ๑๕๕๐ พระเจ้าอนุรุธ หรือที่เรียกกัน
 อีกอย่าง ๑ ว่า พระเจ้าอโนรทามังช่อ ซึ่งครองประเทศพะม่า
 ตั้งราชธานีอยู่ณเมืองกุคาม มีอำนาจมากปราบปรามรามัญ
 ประเทศไว้ได้ในอำนาจ แล้วยกกองทัพเข้ามาตีแดนขอม
 ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้ทั้งหมด ด้วยถึงสมัยนั้นอำนาจขอม
 ที่พระนครหลวง หรือที่เรียกกันโดยย่อว่าขอมหลวงนั้นอ่อน
 ลง เมืองละโว้แลเมืองอื่น ๆ ของพวกละว้า ซึ่งขอมหลวง
 ได้ปกครองมาราว ๒๐๐ ปี ก็ไปเป็นเมืองขึ้นของพวกพะม่าเมือง
 กุคามอยู่คราว ๑

ในสมัยเมื่อพวกพะม่ามาได้เมืองละโว้นั้น ทางเหนือขึ้นไป พวกไทยที่อยู่เมืองฮุนหน่าในแดนจีนบัดนี้ ก็กำลังขยายเขตต์แดนลงมาทางข้างใต้ มาตั้งบ้านเมืองอยู่ในแคว้นแคว้น ซึ่งเรียกชื่อในชั้นหลังว่า เมืองสิบสองจุไทย หรือ สิบสองเจ้าไทย อันอยู่ข้างเหนือเมืองหลวงพระบางนั้น ต่อมาภายใน ๑๐๐ ปี พวกไทยก็ยกลงมาทางข้างเหนือ พระราชาของพวกไทยที่ยกลงมาครั้งนั้น ปราบกฏเรียกนามในตำนานว่าท้าวมหาพรหมตีได้เมืองละว้า ซึ่งขอมหลวงปกครองอยู่ทางลุ่มแม่น้ำโขงตอนเหนือ มีเมืองเชียงลาวเป็นต้น แล้วพวกไทยก็ลงมาตั้งอยู่ ณ ที่นั้น ครั้นอำนาจเมืองภูกามอ่อนลง ไทยก็ขยายเขตต์แดนลงข้างใต้ โดยลำดับจนได้บ้านเมืองในที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งหมด ตั้งราชอาณาจักรไทยขึ้นเมื่อราว พ.ศ. ๑๓๐๐ พระราชาธิบดีอันมีพระนามปราบกฏในตำนานว่าพระร่วง เป็นปฐมกษัตริย์ครองเมืองสุโขทัยเป็นราชธานี สืบราชวงศ์ลงมาจนเสียบ้านเมืองแก่ราชวงศ์ไทยที่ครองกรุงศรีอยุธยา

ในสมัยเมื่อราชวงศ์พระร่วงได้เป็นใหญ่ในสยามประเทศนี้ ชั้นเดิมพวกขอมยังปกครองเมืองละโว้อยู่ ตั้งเป็นอิสสระหาขึ้นต่อขอมหลวงไม่ ครั้นไทยได้เมืองอู่ทอง (คือเมืองสุพรรณเก่า) จัดตั้งเป็นประเทศราชขึ้นข้างฝ่ายใต้แล้ว ก็ยกมาตีได้เมืองละโว้จากพวกขอม แต่ในสมัยนั้นหัวเมืองที่เป็นมณฑลนครราชสีมาบัดนี้ยังอยู่ในปกครองของขอมหลวง เมืองละโว้อยู่ปลายแดนไทย จึงกลายเป็นหัวเมืองด่านของเมือง

อู่ทอง เรื่องตำนานเมืองลพบุรีตอนก่อนตั้งพระนครศรีอยุธยา
มเนอความดังแสดงมา

เรื่องตำนานเมืองลพบุรีตอนภายหลังสร้างพระนครศรีอยุธยา
นั้น ความปรากฏว่าเมื่อพระเจ้าอู่ทองตั้งพระองค์เป็น
อิสสรภาพในกรุงศรีอยุธยาแล้ว ให้พระรามเสวราชโอรส
พระองค์ใหญ่ขึ้นไปครองเมืองลพบุรีโดยเป็นที่สำคัญขึ้น เพราะ
เป็นหน้าด่านต่อทั้งแดนขอมหลวงแลแดนราชอาณาจักรของ
กษัตริย์สุโขทัย ต่อมาพระเจ้าอู่ทองขยายราชอาณาจักรขึ้นไป
ข้างเหนือ ได้เขตต์แดนของกษัตริย์สุโขทัยขึ้นไปจนถึงเมือง
ชัยนาท พระมหาธรรมราชาเจ้ากรุงสุโขทัยเห็นจะสู้ไม่ได้ ก็
อ่อนน้อมยอมเป็นไมตรี แแต่ทั้งสองอาณาจักรก็เป็นประเทศ
อันเดียวกัน จึงจึงเอานามเดิมซึ่งเคยเรียกว่า เสียมก๊กกับ
หลอฮกก๊ก รวมเรียกเป็นนามเดียวกันว่า เสียมหลอฮกก๊กแต่
เมื่อพระเจ้าอู่ทองได้อาณาเขตต์กรุงสุโขทัยไว้ในอำนาจแล้ว ต่อ
มาไม่ช้าก็ให้พระรามเสวราชไปตีเมืองขอมหลวง พระรามเสว
ราชไปเสียที่ข้าศึกทำการไม่สำเร็จ ต้องให้พระบรมราชา (พงษ์)
เจ้าเมืองสุพรรณซึ่งเป็นพี่ของพระชนนีพระรามเสวราชไปอำนวยการ
ศึก จึงตีได้พระนครหลวงราชธานีขอม เพราะเหตุนี้เมื่อ
พระรามธิบดี (อู่ทอง) สวรรคต พระรามเสวราชจึงต้องยอม
ถวายราชสมบัติแก่พระบรมราชา ส่วนพระองค์ก็ครองเมือง
ลพบุรีต่อมาจนตลอดรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราช (พงษ์)
อีกรัชกาล รวมเวลาที่สมเด็จพระรามเสวราชครองเมืองลพบุรี

อยู่ถึง ๓๘ ปี ครั้นถึงรัชชกาลสมเด็จพระรามาเมศวร (พ.ศ. ๑๕๓๑-๑๕๓๘) เห็นจะให้พระรามราชาราชโอรสพระองค์ใหญ่ไปครองเมืองลพบุรี ต่อมาอีกรัชชกาล ๑ ด้วยหัวเมืองฝ่ายเหนือ แลทางประเทศขอมยังปราบปรามไม่ราบคาบทีเดียว ต่อขึ้นมาเมื่อปราบปรามอาณาเขตต์ขอมหลวงแลสุโขทัยได้ราบคาบแล้ว หาปรากฏว่ามีเจ้านายไปครองเมืองลพบุรีไม่ แต่ว่าคงรักษาบ้อมปราการ เมือง ลพบุรี ไว้ เป็น เมือง เขื่อน ชันท์ กัน ข้าศึกที่จะมาตีพระนครศรีอยุธยาทางด้านเหนือ เหมือนอย่าง เมืองนครนายกกันข้าศึกทางด้านตะวันออก แลเมืองสุพรรณบุรี กันข้าศึกทางด้านตะวันตก

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๐๕๑ ในรัชชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าหงสาวดีตะเบงชเวตตีมาตีเมืองไทย ยกกองทัพเข้ามาทางด้านพระเจดีย์สามองค์ ไทยเอาเมืองสุพรรณบุรีเป็นที่มั่นต่อสู้ข้าศึกในชั้นแรก รักษาเมืองสุพรรณบุรีไว้ไม่ได้ ต้องถอยเข้ามาตั้งต่อสู้ที่พระนครศรีอยุธยา จึงเอาชัยชนะข้าศึกได้ เมื่อเสร็จสงครามครั้งนั้นแล้วจึงเห็นว่าบ้อมปราการอันถือกันมาว่าเป็นเขื่อนชันท์กันราชธานีทั้ง ๓ แห่งนั้น หาเป็นประโยชน์จริงไม่ ถ้าหากว่าข้าศึกตั้งรักษาไว้เป็นที่มั่นทำการสงครามแรมปี ก็อาจจะกลับไปเป็นประโยชน์แก่ศัตรู จึงให้ลอบบ้อมปราการเมืองลพบุรี เมืองนครนายก แลเมืองสุพรรณบุรีเสียเมื่อในรัชชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทั้ง ๓ แห่ง แต่หนนเมืองลพบุรีก็เป็นแต่เมืองขนอย่างสามัญต่อมา

ครั้นถึงรัชกาล สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงปรารถนา
 เหตุที่ฝรั่งต่างชาติ ซึ่งออกมามีอาณาเขตต์ทางตะวันออก มัก
 เทียวรุกรานประเทศใหญ่น้อย ทรงพระราชดำริว่าพระนครศรี
 ออยุธยาอยู่ใกล้ทะเลเรือกำปั่นขึ้นไปถึงได้ ถ้าเกิดศึกสงคราม
 กับฝรั่งจะไม่เป็นที่มั่นได้ จึงโปรดให้สร้างเมืองลพบุรีขึ้นไว้
 เป็นราชธานีอีกแห่ง ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๘ แลในครั้งนั้นมีช่าง
 ฝรั่งเศษเข้ามาอาสาราชการได้ให้แบบอย่างก่อสร้างที่เมือง
 ลพบุรีหลายอย่าง มีบริเวณพระราชวังแลประปาเป็นต้น เมื่อ
 สร้างเมืองลพบุรีเป็นราชธานีแล้ว สมเด็จพระนารายณ์มหาราช
 เสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองลพบุรีในฤดูแล้งทุกปี ถึงฤดูฝนจึง
 เสด็จลงมาประทับอยู่ ณ พระนครศรีอยุธยา เมืองลพบุรีก็กลับ
 ครกครนขึ้นอีก สมเด็จพระนารายณ์มหาราชสวรรคตที่เมือง
 ลพบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๑ เแต่ขึ้นมาเมืองลพบุรีก็กลับเป็นหัว
 เมืองพระราชาธิบดีเสด็จไปประพาส แต่เป็นครั้งเป็นคราวจน
 ตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี

ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระราชวังที่เมืองลพบุรีทิ้ง
 ร้างมาจนถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงปรารถนาถึงเหตุที่ฝรั่งมักเทียวรุกรานบ้านเมือง ทาง
 ประเทศตะวันออกอย่างเดียวกันกับสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
 ทรงพระราชดำริว่าควรจะมีราชธานีที่ ๒ สำรองไว้ ได้โปรดฯ
 ให้เทียวตรวจตราตามหัวเมือง ไม่มีแห่งใดเหมาะกว่าเมือง
 ลพบุรี จึงโปรดฯ ให้ซ่อมแซมบริเวณพระราชวังเก่า แล้ว

สร้างพระที่นั่งแลตำหนักน้อยใหญ่ ขึ้นไว้เป็นที่ประพาศในเวลา
ปกติ ได้เสด็จไปประทับหลายครั้ง ถึงรัชกาลที่ ๕ ก็เสด็จไป
ประทับหลายคราว ครั้นทำทางรถไฟขึ้นแล้ว จึงพระราชทาน
พระที่นั่งแลตำหนักให้เป็นที่สำหรับ รัฐบาลในจังหวัดลพบุรีต่อ
มา จนทุกวันนี้ เรื่องตำนานเมืองลพบุรีมีเนื้อความดังได้
แสดงมา

ภูมิตำนานเมืองลพบุรี

ที่ตั้งเมืองลพบุรีเป็นที่ดอนต่อที่ลุ่มดังกล่าวมาแล้ว ทาง
ตอนด้านตะวันออกห่างเมืองไปสัก ๔ กิโลเมตร ที่แผ่นดิน
เป็นแอ่งกว้างใหญ่ น้ำฝนไหลมาจากเทือกเขาซึ่งอยู่ในแอ่งนี้
เป็นทะเลสาป เรียกว่าทะเลชุบศร* เมืองละโว้ได้อาศัยน้ำ
จืดในที่นี้ จึงนับถือกันมาแต่ดึกดำบรรพ์ ว่าน้ำในทะเลชุบศร
บริสุทธิ์สะอาดนัก เมื่อพวกขอมได้เมืองละโว้เป็นเมืองขึ้น
เจ้านครขอมหลวงถึงบังคับสั่งให้พวกเมืองละโว้ส่งส่วยน้ำทะเล
ชุบศรไปถวายเป็นน้ำเสวยเป็นนิจ ครั้นนานมาถึงสมัยครั้ง
สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทะเลชุบศรดินเงินขึ้นเสียมาก
ถึงกระนั้นพวกช่างฝรั่งเสสยังสามารถคิดแก้ไข ดมดินทำเป็น
คันกันน้ำขึ้นสองด้าน ให้น้ำข้างเป็นทะเลสาบอยู่ได้อย่างแต่
ก่อน แลทำปากชั้น คือ ประตูน้ำ ให้น้ำให้ล้นไหลมาลงสระ
แก้ว อัน (ทำนองจะเป็นที่กรองน้ำ) อยู่ในระหว่างทะเลชุบ

* นามนี้เป็นภาษาไทย เดิมเห็นจะมีชื่อเรียกอย่างอื่น

ศรกับเมืองลพบุรี แล้วทำท่อดินเป็นทางประปาต่อจากสระ
แก้ว เอาน้ำมาใช้ในเมืองลพบุรี ที่ฝั่งทะเลชুবศรนั้น ก็สร้าง
ตำหนักเป็นที่ประพาศของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชอีกแห่ง๑
แลมีถนนทางเสด็จไปจนถึงเขาพระพุทธรบาทด้วย ทะเลชুবศร
เดี๋ยวนี้แห้งแต่ในฤดูฝน จึงกลายเป็นที่ทำนาไปเสียแล้วแต่
ยังแลเห็นภูมิฐานของเดิมได้ถนัด

ฝ่ายท้องที่เมืองลพบุรีทางข้างลุ่มซึ่งเดิมเป็นทะเลนั้น เมื่อ
อ่าวทะเลตื้นเขินขึ้น ก็เกิดเป็นลำน้ำใหญ่น้อยต่อจากปากลำธาร
ซึ่งน้ำไหลมาแต่ภูเขาหลายสาย มารวมกันลำแม่น้ำใหญ่ยัดยาว
ลงมาแต่ข้างเหนือผ่านทางหน้าเมืองลงมารวมลำแม่น้ำเจ้าพระยา
ที่เมืองอโยธยา จึงได้นามว่าลำน้ำลพบุรี ที่แผ่นดินซึ่งเขินขึ้น
ก็เป็นไร่นามากขึ้นโดยลำดับ แต่ส่วนลำแม่น้ำนั้นทะเลยิ่งห่าง
ออกไปเพียงใด ลำน้ำก็ยงตนขึ้นทุกที เมื่อครั้งรัชกาลสมเด็จพระ
นารายณ์มหาราชยังใช้เรือไปมาในระหว่างเมืองลพบุรีกับ
พระนครศรีอยุธยาได้ตลอดปี แต่เดี๋ยวนี้หน้าแล้งลำน้ำลพบุรี
มีน้ำแต่เป็นห้วงเป็นตอน ไร่เรือไม่ได้ตลอดปีเสียแล้ว แต่
เมื่อถึงฤดูน้ำเหนือหลาก น้ำยังท่วมท้องที่ลุ่มในแขวงจังหวัด
ลพบุรีทั่วไป บางแห่งคล้ายกับทะเลสาบ เช่นที่ทุ่งท้องพรหม-
มาศ อันอยู่ทางข้างเหนือเมืองไม่ห่างนัก เพราะเมืองลพบุรี
มีที่ลุ่มสำหรับทำไร่นา แลที่ห้วงน้ำซึ่งไหลไปลาอาศัยได้มากตั้ง
กล่าวมา จึงเป็นที่ทำเลข้าวปลาบริบูรณ์ นับเป็นที่ ๒ รองแต่
พระนครศรีอยุธยาลงมา

สถานที่ต่าง ๆ ในเมืองลพบุรี

๑. ตัวเมืองลพบุรีเดิมมีบ้อมปราการล้อมรอบ กำแพงเมืองสร้างเป็นที่สูงเป็นแนวไปตามรูปชายเนินอันเป็นหัวแหลมต่อที่ลุ่มทั้ง ๓ ด้าน แต่ทางตะวันออกอันเป็นด้านคอนนันทอนกลางเมืองมีแนวกำแพงแลคูเมืองสกัดอีกสาย ๑ เหมือนเป็นเมือง ๒ ชั้น สันนิษฐานว่าตอนริมน้ำนั้นเป็นเมืองเดิมแต่สมัยก่อนขอม ครั้นขอมตั้งเป็นราชธานีจึงขยายเมืองต่อออกไปทางคอนอีกชั้น ๑ กำแพงเมืองลพบุรีแลคูจากที่ลุ่มสูงกว่า ๒๐ เมตร แต่สูงจากพื้นที่ย่างในประมาณ ๑๐ เมตร บ้อมปราการเห็นจะสร้างในครั้งขอม แต่ทว่ารือเสี้ยในรัชชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิดังกล่าวมาแล้ว ยังคงเหลือแต่เทินดิน การสร้างเมืองลพบุรีเมื่อในรัชชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ก่อสร้างบ้อมกำแพงใหม่แต่ตอนพระราชวัง ตอนอื่นปรากฏแต่ประตูเมืองสร้างตามแบบอย่างสมัยนั้น มีทั้งประตูบกแลประตูน้ำ ประตูบก เช่น ประตูไชยค่านใต้ ซึ่งเห็นได้จากรถไฟอยู่ข้างซ้ายมือ ประตูน้ำนั้นก่อเป็นโค้งตรงปากท่อ (คือคูเมืองชั้นในของเดิม) ทั้งข้างด้านเหนือแลด้านใต้ ทำบานปิดขังน้ำไว้ในคลองเมื่อฤดูแล้ง แลมีสะพานข้ามที่ทางเดินออกนอกเมือง

๒. พระราชวัง อยู่ข้างริม น้ำ หันหน้าวังไปทางทิศตะวันออก วังเห็นจะอยู่ที่ตรงนั้นมาแต่ครั้งขอม แต่ไม่มีสิ่ง

สำคัญอันใดของขอมเหลืออยู่ เพราะคำหนักรักษาแต่โบราณ
ที่เดียวชอบใช้แต่เครื่องไม้ สิ่งสำคัญที่ปรากฏอยู่ที่ในวังบัตัน
เป็นของสร้างครั้งสมเด็จพระนารายณ์ฯ โดยมากที่มีเรื่องเนื่อง
ในพงษาวดารก็หลายสิ่ง จะพรรณาแต่ที่เป็นสิ่งสำคัญต่อไป

๓. บ่อม กำแพง วัง เป็น ของ สร้างใหม่ ครั้ง สมเด็จพระ
นารายณ์มหาราช สร้างตามแผนผังของช่างฝรั่งเศส แต่แบบ
อย่างที่ทำก่อสร้างรักษาแบบไทยไว้ เช่นใบสีมาแลประตูวัง
เป็นต้น ประตูทางด้านใต้ลวดลายครั้งสมเด็จพระนารายณ์ฯ ยัง
อยู่บริบูรณ์ แต่แห่งอื่นซ่อมเสียเมื่อรัชชกาลที่ ๔ โดยมาก ข้าง
ในวังมีกำแพงบันที่วังเป็น ๓ ชั้น ๆ นอกอยู่ทางด้านตะวันออก
เป็นที่ทำการรัฐบาลแลเป็นคลัง ชั้นกลางเป็นโรงช่างม้าพระ
ที่นั่ง ชั้นในอยู่ทางด้านตะวันตกเป็นพระราชมณเฑียร

๔. พระราชมณเฑียรสมเด็จพระนารายณ์ฯ ทรงสร้าง
มี ๓ องค์ ๆ ข้างเหนือมีนามว่า พระที่นั่งจักรพิศาล เห็นจะ
สร้างตรงพระราชมณเฑียรครั้งพระราเมศวรฯ สมเด็จพระ
นารายณ์เสด็จประทับอยู่ที่พระที่นั่งองค์นี้ก่อน พระที่นั่งจักร
พิศาลนี้ทรงปฏิสังขรณ์ในรัชชกาลที่ ๔ เดียวกันยังอยู่บริบูรณ์
พระราชมณเฑียรองค์ใต้มีนามว่า พระที่นั่งสุทธาสวรรย์
สมเด็จพระนารายณ์ทรงสร้างในสวน เป็นที่ประทับเมื่อชนหลัง
จนเสด็จสวรรคตที่พระที่นั่งพระองค์นี้ เดียวกันหักพังยังเหลือ
แต่ราก

พระราชมนต์ที่ยรอก็คกลางมีนามว่า พระที่นั่งธัญมหา
ปราสาท สมเด็จพระนารายณ์ทรงสร้างขึ้นในระหว่างพระที่นั่ง
๒ องค์ที่กล่าวมาแล้ว เป็นที่สำหรับเสด็จออกแขกเมือง เดี่ยว
นึ่งเหลืออยู่แต่เพียงผนัง

เมื่อ พระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
ปฏิสังขรณ์พระราชวังเมืองลพบุรี ทรงสร้างพระที่นั่งขึ้นเป็นที่
ประทับ อยู่ในระหว่างพระที่นั่งจักรพิศาลกับพระที่นั่งธัญ
มหาปราสาท อีกหมู่ ๑ มีนามว่า พระที่นั่งพืชมานมังกุฎ เป็นที่
บรรทมองค์ ๑ พระที่นั่งสุททวิจิฉัยเป็นที่องพระโรงองค์ ๑
 मुखหน้าซ้ายขวามีนามว่า พระที่นั่งไชยศาสตรากรองค์ ๑ พระ
ที่นั่งอักษรศาสตราคมองค์ ๑ ยังอยู่บริบูรณ์ทั้งหมู่

๕. ทางพระราชวังชั้นนอกข้างตอนใต้ ตรงหน้าพระที่นั่ง
สุททาสวรรค์ออกไปมีตึก ๒ หลัง ๆ ข้างใต้เรียกกันว่า ตึก
พระเจ้าเหา (จะมีมาแต่ศัพท์ใดยังไม่ปรากฏว่าใครแปลออก)
เป็นที่องพระโรง ที่เสด็จออกทรงประพาสราชการ ตึกหลัง
ข้างเหนืออย่างที่เคยแขกมีสระรอบ ในวังตอนข้างใต้ตั้งแต่
พระที่นั่งสุททาสวรรค์ออกมาจนตึก ๒ หลังที่กล่าวมานี้ ผู้
แลความคิดช่างฝรั่งเศษ เป็นต้นว่าน้ำพุเครื่องประดับยังปรากฏ
อยู่อีกหลายแห่ง

พระราชวังเมืองลพบุรีมีเรื่องในพงษาวดารเป็นข้อสำคัญ
อยู่อย่าง ๑ คือเมื่อสมเด็จพระนารายณ์ฯ ประชวรหนัก พระ
เพทราชากับหลวงสรศักดิ์ ถู้อำนาจล้อมวงรักษาพระราชวัง

แล้วให้จับพระบิษั ซึ่งเป็นผู้ที่อยู่ใกล้พระองค์เป็นนิจไปมาเสียด
กับเจ้าพระยาวิชเยนทร์ สมเด็จพระนารายณ์ฯ ทรงเกรงว่า
พระเพทราชากับหลวงสรศักดิ์จะมาพวกพระบิษัซึ่งยังอยู่ปฏิบัติ
พระองค์อีก จึงมีรับสั่งให้ไปบวชเสียให้พ้นภัย พวกนั้นออก
ไปไม่ได้ด้วยพระเพทราชาให้ตั้งกองล้อมวังไว้มั่นคง จึงมีรับสั่ง
ให้นิมนต์พระสงฆ์เข้าไปให้อุปสมบทหน้าพระที่นั่ง พระสงฆ์
ถวายพระพรว่าขัตติยพระวินัยอยู่ด้วยมิได้มีสมา สมเด็จพระ
นารายณ์ฯ ก็ทรงอุทิศถวายพระราชวังเป็นที่วิสุงคามสีมาในขณะ
นั้น พระสงฆ์จึงได้ทำสังฆกรรมให้อุปสมบทตามพระราช
ประสงค์ เพราะเหตุนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวจะทรงปฏิสังขรณ์พระราชวังเมืองลพบุรีเป็นที่ประทับ จึง
ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดชุมพลนิกายารามที่บางปะอิน วัดเสนา
สนารามที่พระนครศรีอยุธยา และวัดขวิด (กระวีศราราม)
ข้างใต้พระราชวังเมืองลพบุรี ทั้ง ๓ วัดนี้เป็นการผาติกรรมใต้
พระราชวังเมืองลพบุรีให้พ้นจากที่วิสุงคามสีมา แล้วพระราช
ทานนามวังว่า พระนารายณ์ราชนิเวศน์สี่บบมา

ภายนอกพระนารายณ์ราชนิเวศน์ที่เมืองลพบุรี ยังมีของ
โบราณน่าดูหลายอย่าง เพราะเคยเป็นเมืองสำคัญมาหลาย
สมัย สิ่งต่าง ๆ ซึ่งก่อสร้างไว้ยังมีปรากฏเป็นตัวอย่างอยู่แทบ
ทุกสมัย จะพรรณนาแต่ที่เป็นสิ่งสำคัญคือ

๖. หลักรเมืองลพบุรีอยู่ทางตลาดข้างเหนือวัง เรียกกัน
ว่าสรพระราม จะมีมาแต่สมัยก่อนขอม หรือเมื่อครั้งขอม

ทราบไม่ได้แน่ ที่เรียกกันว่าสรพระรามนั้น เกิดแต่เอาเรื่อง
 รามเกียรติ มาสมมติเป็นตำนานของ เมืองนี้ ความใน เรื่อง
 รามเกียรติ* ว่าเมื่อเสร็จศึกทศกัณฐ์ พระรามกลับไปครอง
 เมือง อโยธยา แล้ว จะสร้าง เมือง ประทาน เป็น บำ เหน็จแก่
 หนุมาน จึงแผลงศรแล้วให้หนุมานตามไป ถ้าลูกศร
 ตกตรงไหนจะสร้างเมืองประทานตรงนั้น ลูกศรพระรามไปตก
 บนภูเขา บันดานให้ยอดเขานั้นราบลง หนุมานตามไปถึงจึง
 เอาหางกวาดดินเป็นกำแพงเมืองหมายไว้เป็นสำคัญ แล้ว
 พระอินทร์ให้พระวิศณุกรรมลงมาสร้างเมือง ครั้นเสร็จแล้ว
 พระรามจึงประทานนามว่า “เมืองลพบุรี” ด้วยเหตุนี้จึงอ้าง
 กันมาว่า อันว่าหลักเมืองนั้นคือลูกศรพระรามกลายเป็นหิน
 และเห็นดินตามแนวกำแพงเมืองที่ยังปรากฏอยู่บัดนี้ เป็น
 ของหนุมานเอาหางกวาดทำไว้ หลักเมืองนั้นรูปสันนิษฐาน
 เดิมจะเป็นอย่างไรทราบไม่ได้ ด้วยพวกที่เชื่อถือว่าเป็นสร
 พระรามมักลอบลักต๋อยเอาไปเป็นเครื่องรางกันมาช้านาน เดียว
 นั้นเห็นจะเหลืออยู่น้อยเต็มที แต่พวกชาวตลาดเมืองลพบุรีก็อ
 กุฎครอบรักษาไว้ นับถือกันเป็นอย่างศาลเทพารักษ์แห่ง ๑ จน
 ทุกวันนี้

๗. ปรากฏ ๓ ยอดต้อยบนเนินริมทางรถไฟข้างทิศตะวันตก
 พ้นสถานีรถไฟไปข้างเหนือไม่มากนัก เป็นเทวสถานของพวก
 ขอม สร้างด้วยศิลาแดงปนศิลาทราย แล้วมีผู้ก่ออิฐเป็น

* เรื่องรามเกียรติ์ตอนนี้ มีในบทละครพระราชานิพนธ์รัชกาลที่ ๑ เล่มสมุดไทยที่ ๕๗

โบสถ์เพิ่มเข้าแปลงเป็นวัดในพระพุทธศาสนาในชั้นหลัง เมื่อ
ตอนปลายสมัยพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี

๘. ศาลพระกาฬ อยู่ริมทางรถไฟข้างทิศตะวันออก
ใกล้กับปรังกะ ๓ ยอด เป็นเทวสถานของขอมอีกแห่ง ๑ แต่
ของเดิมหักพังเหลือแต่เป็นเนินแท่งศิลาแลงสูง ๒ ชั้น มีกุ่ม
ก่ออิฐ สร้างในครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นที่ไว้เทวรูป

๙. วัดนครโกษา อยู่ริมทางรถไฟข้างทิศตะวันออก ต่อ
ศาลพระกาฬมาข้างใต้ เดิมเห็นจะเป็นเทวสถานขอมอีก
แห่ง ๑ แต่ของเดิมหักพัง ยังเหลือเป็นกองก้อนศิลาแลง
อยู่สูงใหญ่ มีผู้สร้างวัดในพระพุทธศาสนาขึ้นบนเนินศิลาแลง
นั้น ในสมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี

๑๐. วัดมหาธาตุ อยู่หลังสถานีรถไฟข้างด้านตะวันตก
เป็นวัดสำคัญแลวัดใหญ่โตกว่าวัดอื่น ๆ ทั้งเมืองลพบุรี จะเริ่ม
สร้างแต่ครั้งขอม หรือสร้างเมื่อไทยมาเป็นใหญ่ขึ้นไม่ทราบ
แน่ชัดรู้ได้แต่ว่า สร้างในสมัยเมื่อถือพระพุทธศาสนาเป็นใหญ่
กว่าศาสนาพราหมณ์ และสังเกตได้โดยแบบอย่างฝีมือช่างว่า
เป็นของสร้างในสมัยกรุงศรีอยุธยาชั้นต้น เมื่อพระราเมศวร
ครองเมืองลพบุรีนั้นโดยมาก ที่เป็นสิ่งสำคัญคือพระปรังกะ
ใหญ่ซึ่งเป็นพระมหาธาตุ ก่อด้วยศิลาแลงปั้นปูนประกอบ
ลวดลายงามนัก พระเจดีย์รายที่รูปฐานแปลก ๆ แลลวด
ลายทำงามน่าชมกมมาก เป็นที่แห่งหนึ่งซึ่งข้างชั้นหลังมักไป
เลือกแบบอย่าง ถ่ายไปสร้างในที่อื่น พระพุทธรูปที่เป็นฝีมือ

ช่างชั้นต่อขอมก็มมาก มีพระศิลาทั้งแท่งตั้งแต่ขนาดใหญ่ลง
มาจนขนาดเล็ก ด้วยเทือกเขาศิลาทรายแลศิลาเขียว ซึ่ง
ใช้ทำ เทวรูปแลเทวสถาน มาแต่ ครั้งขอมอยู่ไม่ห่างเมืองลพบุรี
นักเรียกว่าเขาพะเนียด ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ทุก
วันรูปศิลาที่ทำค้างไว้แต่โบราณก็ยังมีอยู่

วัดมหาธาตุนี้ ปรากฏว่าบูรณะปฏิสังขรณ์ต่อมาในชั้นกรุง-
ศรีอยุธยาอีกหลายคราว คือสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ได้ทรง
ปฏิสังขรณ์คราว ๑ ถึงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรง
ปฏิสังขรณ์อีกคราว ๑ ทั้งทรงสร้างพระวิหารกับสิ่งอื่นเพิ่มเติม
ขึ้น อันรู้ได้โดยฝีมือช่างก็หลายสิ่ง พระเจ้าบรมโกษฐ์ทรง
ปฏิสังขรณ์เมื่อตอนปลายสมัยครั้ง กรุงศรีอยุธยาเป็น ครั้ง ที่ สุด
เดิมนวัดมหาธาตุเป็นวัดร้าง แต่ยังมีสิ่งซึ่งน่าดูฝีมืออยู่หลาย
แห่ง

๑๑. เทวสถาน อยู่ด้านเหนือพระราชวัง รูปเป็นปราสาท
๓ ยอดขนาดย่อม แต่ก่ออิฐถือปูนมิได้ ใช้เครื่องศิลาอย่าง
ปราสาท ๓ ยอดของขอมที่กล่าวมาแล้ว สันนิษฐานว่าจะเป็น
ของสร้างชั้นหลัง

๑๒. วัดเสาชิงช้า อยู่ด้านเหนือพระราชวังวิหารและ
พระประธานที่ปรากฏบัดนี้ เป็นแบบอย่างช่างสมัยครั้งแรกตั้ง
กรุงศรีอยุธยา แต่วิหารนั้นเมื่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
ทรงปฏิสังขรณ์ ทรงแก้ไขบ้าง คือทำหน้าต่างก่อโค้งฝรั่ง
เป็นต้น

๑๓. ที่ริมวัดเสาชิงช้ามีตึกสร้างในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ๒ หลัง ชาวเมืองเรียกกันว่า ตึกบิजू หลัง ๑ ตึกคชสาร หลัง ๑ พวกศึกษาโบราณคดีวินิจฉัยกันเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ว่า ที่เรียกว่าตึกบิजूนั้น เห็นจะมาแต่คำ “บิजू” ภาษาฝรั่งเศสแปลว่า เด็ก เห็นจะไปโปรดให้สร้างพระราชทานเป็นที่อยู่ของฝรั่งเศสคนใดคนหนึ่ง ซึ่งรับราชการในสมัยนั้น แต่ตึกคชสารนั้นคงมาแต่คำ “โคระसान” ซึ่งเราเรียกประเทศเปอร์เซียในสมัยนั้น เพราะปรากฏในพงษาวดารว่า ราชทูตโคระสารได้เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี แต่ได้ขึ้นไปเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ ๆ ที่เมืองลพบุรี ตึกหลังนี้คงโปรดให้สร้างขึ้นรับราชทูตในครั้งนั้น จึงเรียกว่าตึกโคระसान ตึกบิजूตึกคชสารเดี๋ยวนี้เป็นกุฎิพระวัดเสาชิงช้า แต่พิจารณา ดูเห็นว่ามีไม้ตัวตึกเดิม

๑๔. จวนเจ้าพระยาวิชัยนทร์ อยู่ด่านเหนือพระราชวังกำแพงแลงประตูบ้าน ทั้งผนังตึกน้อยใหญ่ในจวนนั้นยังอยู่ทั้งนั้น สร้างตามแบบตึกฝรั่ง แต่โรงสวดที่ในจวนนั้นทำซุ้มหน้าต่างอย่างวัดไทย

๑๕. วัดสันเปาโล ของพวกบาทหลวงเยซูอิต สมเด็จพระนารายณ์พระราชทานให้สร้างข้างนอกคลองท่อ อยู่ไปทางข้างใต้ชาวเมืองเรียกว่า ตึกสำเปาหล่อ ผนังหอสูงข้างท้ายโบสถ์ยังเหลืออยู่บ้าง

๑๖. พระเนยคัจฉ้าง อยู่นอกเมืองทางด้านตะวันออก
เห็นจะมามีแต่ครั้งขอม แลใช้ต่อมาตลอดสมัยเมือกรุงศรี
อยุธยาเป็นราชธานี ด้วยที่ป่าเมืองลพบุรีเป็นที่รักษาข้างโจลง
หลวงไว้แห่ง ๑ สำหรับจับใช้ราชการ เมือราชทูตฝรั่งเศสเข้า
มา สมเด็จพระนารายณ์ ๑ ก็ได้ โปรดให้จับข้างให้ราชทูตดูที่
พระเนยคัจฉ้าง แต่ที่พระเนยคัจฉ้างยังเหลือแต่เห็นดิน พอ
เป็นที่สังเกตได้เท่านั้น

๑๗. ตำหนักทะเลชุบศร สมเด็จพระนารายณ์ ๑ ทรง
สร้างเป็นที่ประทับแห่ง ๑ ที่เมืองลพบุรี ตัวตำหนักใหญ่อยู่
ยังมีผนังเหลืออยู่จนบัดนี้ พวกฝรั่งเศสที่เข้ามากับราชทูต
พรรณาวัวว่า ตำหนักแลเรือนข้าราชการตั้งเรียงรายไปตามริม
ทะเลชุบศร ใช้เรือไปมาถึงกัน แลสมเด็จพระนารายณ์ ๑
นั้นโปรดประพาศป่า เวลาประพาศป่า เช่นไปล้อมข้างเดือน
เป็นต้นมักเสด็จไปประทับแรมอยู่ที่ตำหนักทะเลชุบศรดังนี้

นอกเมืองลพบุรีไปทางทิศตะวันตกเป็นที่ลุ่มนั้น แม้ใน
ปัจจุบันหนักมีหน้าเที่ยวเตร่เล่นาคูหลายแห่ง แต่เที่ยวในฤดู
น้ำท่วมจึงจะดี อาจจะไปเรือยนต์แลเรือกลไฟได้คล้ายกับไป
ในทะเลสาป

๑๘. ที่ทุ่งท้องพรหมมาศอยู่ใกล้เมือง มีพระเจดีย์สูงที่
วัดมณีชลขันธ์ (เดิมชื่อวัดเกาะแก้ว) องค์ ๑ แลเห็นได้แต่
ไกล ชวนให้สำคัญว่าเป็นของสร้างไว้แต่โบราณ แต่ที่จริงเป็น
ของพระภิกษุองค์ ๑ ชื่อพระอาจารย์แสงเป็นผู้คิดแบบอย่าง
สร้างขึ้นเมื่อรัชชกาลที่ ๔

เมืองนครสวรรค์

ทางรถไฟสายเหนือไปจากกรุงเทพฯ ๒๕๑ กิโลเมตร ถึง
สถานีปากน้ำโพ สถานีอยู่ริมแม่น้ำแควใหญ่ฝั่งตะวันออก
ใต้สถานีลงไปหน่อยหนึ่งถึงปากน้ำโพ อันเป็นที่ลำแม่น้ำแคว
ใหญ่ กับลำน้ำพิงประสานกันแล้วไหลรวม เป็นลำแม่น้ำ
เจ้าพระยาไปแต่ตำบลนี้ จึงเป็นที่ตั้งเมืองนครสวรรค์อันเป็นที่
ว่าการมณฑลเทศาภิบาลแห่ง ๑ ในบัดนี้ แต่ตัวเมืองอยู่ทางฝั่ง
ตะวันตกแม่น้ำพิง ด้วยทางฝั่งแม่น้ำแควใหญ่เป็นที่ลุ่ม ถึง
ฤดูน้ำ ๆ ท่วม

เรื่องตำนานเมืองนครสวรรค์

เมืองนครสวรรค์เป็นเมืองโบราณ จะเป็นเมืองไทยตั้ง
เมื่อครั้งราชวงศ์พระร่วงเป็นใหญ่อยู่ณกรุงสุโขทัย หรือตั้งมา
แต่ก่อนนั้นแล้วหาทราบได้แน่ไม่ว่า มีชื่อปรากฏในจารึกของ
พระเจ้ารามคำแหงอันเป็นรัชกาลที่ ๓ ในราชวงศ์พระร่วง เรียก
เมืองนี้ว่า “เมืองพระบาง” ทำนองจะเป็นเมืองด่านของ
มณฑลราชธานี อยู่ที่สุดข้างฝ่ายใต้ ต่อขึ้นไปมี “เมืองคณฑี”
อยู่ที่บ้านโคกในระหว่างกลางอีกเมือง ๑ แล้วจึงถึงเมืองนครชุม
ซึ่งเรียกว่าเมืองกำแพงเพชร บัดนี้ตัวเมืองพระบางตั้งอยู่บนที่
ดอน ตั้งแต่ชายเขาฤๅษลงมาจนวัดหัวเมืองที่ตลาดปากน้ำโพ
เดี๋ยวนี้ มุมเมืองอยู่ตรงวัดนั้น ยังมีเห็นดินซึ่งเป็นแนวกำแพง

๑๙. เขาสมอกอน เหมือนเกาะอยู่กลางทุ่งไปทางด้าน
ตะวันตก มีถ้ำหลายถ้ำแต่มีวัดโบราณ คือวัดกระโถดสามแสน
เป็นต้น อยู่ที่เขานี้ นับเป็นที่เที่ยวในแขวงเมืองลพบุรีแห่ง ๑

๒๐. วัดไล อยู่ริมลำน้ำที่บางขาม พันเขาสมอกอนไป
ทางตะวันตกไม่ห่างนัก เป็นวัดเก่าชั้นแรกตั้งกรุงศรีอยุธยา
แล้วปฏิสังขรณ์เมื่อรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศฐ์ ยังมีลาย
ภาพของเก่า บนเรื่องทศชาติแต่เรื่องพระปฐมสมโพธิงามน่าดู
นัก ที่วัดไลนี้มีรูปพระศรีอารีย์เป็นของสำคัญอีกอย่าง ๑ ซึ่งผู้
คนนับถือกันมากแต่โบราณ เมื่อรัชกาลที่ ๕ ไฟป่าไหม้
วิหารรูปพระศรีอารีย์ชำรุดไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวโปรดให้เชิญลงมาปฏิสังขรณ์ในกรุงเทพฯ แล้วคืน
กลับไปประดิษฐานไว้อย่างเดิม ถึงเทศกาลราษฎรยังเชิญออก
แห่เป็นประเพณีเมืองมาทุกปีมิได้ขาด

ลำน้ำลพบุรีตอนเหนือวัดไล ขึ้นไปยังเป็น แม่น้ำใหญ่แล้ว
ไปแยกเป็นหลายสายมีบ้านช่องไร่นาบริบูรณ์ หน้่าน้ำเป็นทาง
เรือไปได้อีกไกลทีเดียว เมืองลพบุรีมีภูมิลำเนาแลสถานที่
ต่าง ๆ ดังได้พรรณามา

เมืองเดิมอยู่เป็นสำคัญ แลยังมีวัดร้างอยู่ในเมืองก็หลายวัด
บางที่จะเป็นเมือง นเอง ที่ ใน หนังสือ พระราชพงษาวดาร ตอน
รัชชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (พงัว) เรียกว่า เมือง
นครพังกา ชื่อที่เรียกว่า เมืองนครสวรรค์ เห็นจะมาบัญญัติ
ชนต่อชนหลัง

เมือง นคร สวรรค์ แต่โบราณ เป็น ที่ สำคัญ ใน เวลา มีการ
สงครามใน ระหว่างเมืองฝ่ายใต้กับ ฝ่ายเหนือ ตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระ
พระบรมราชาธิราชที่ ๑ (พงัว) แล้วสมเด็จพระบรมราชาธิราช
ที่ ๒ (สามพระยา พ.ศ. ๑๕๖๗-๑๕๘๑) ปราบปรามอาณาจักร
สุโขทัย ตลอดมาจน คราว สู้ศึก พะม่า เมื่อครั้งกรุงธนบุรี
(พ.ศ. ๒๓๑๑-๒๓๒๕) แลในรัชชกาลที่ ๑ ปราบฎว่ากองทัพ
หลวงขึ้นไปตั้งที่เมืองนครสวรรค์ทุกคราว ค่ายมั่นครั้งกรุงธน
บุรีแลครั้งรัชชกาลที่ ๑ ยังมีแนวเนินดินปราบฎอยู่ตรงที่ตั้งโรง
ทหารเดยวัน

แต่เมืองนครสวรรค์นั้นใน ชัน หลัง ย้าย ลง มา ตั้ง ทางฝั่ง
ตะวันออกข้างใต้เมืองเดิมลงมากว่า ๘ กิโลเมตร เห็นจะเป็น
เพราะสายน้ำพึงเปลี่ยนทาง เกิดหาดใหญ่ขึ้นบังเมืองเดิม
กลายเป็นที่กั้นคาน้ำ เจ้าเมืองกรมการจึงต้องย้ายลงมาหาที่
ใกล้น้ำตั้งบ้านเรือนแลศาลากลาง (เข้าใจว่าจะย้ายลงมาเมื่อใน
ชันกรุงรัตนโกสินทร์นี้) แต่ต่อมาที่ริมน้ำตอนปากน้ำโพเกิด
เป็นที่ประชุมชน ด้วยพวกพ่อค้าที่ปากน้ำโพรับสินค้ากรุงเทพฯ
ขึ้นไปไว้จำหน่ายแก่พวกที่ล่องเรือสินค้าลงมาจากเมืองเชียงใหม่

แลเมืองอุตตรดิตถ์พิษณุโลก แล้วรับซื้อสินค้าฝ้ายเหนือส่ง
ลงมาจำหน่ายทางข้างใต้ การซื้อขายรับส่งสินค้ากันที่ปากน้ำโพ
มีมากขึ้นโดยลำดับ ยิ่งอีกอย่าง ๑ เมื่อสินค้าไม้ขอนสักเจริญ
ขึ้น ที่ปากน้ำโพเป็นที่รวบรวมไม้ซุง ซึ่งปล่อยลอยลงมาจาก
ข้างเหนือ ก็เกิดเป็นที่ประชุมของพวกพ่อค้าไม้อีกพวก ๑
ด้วย เหตุ ทั้ง ปวงนี้ จึงมีเรือแพขนไปจอด ค้าขายในลำน้ำทั้ง ๒
แควมากมายเหมือนเป็นเมืองอันหนึ่งในลำน้ำ ที่บนบกทาง
ดอนข้างหน้าเมืองเดิมก็เกิดตลาดห่างที่ปากน้ำโพ จึงกลายเป็น
เป็นทำเลการค้าขายอันสำคัญขึ้นทางฝ้ายเหนือแห่ง ๑ เมื่อใน
รัชกาลที่ ๕ ครั้นเมื่อจัดมณฑลเทศาภิบาล จึงโปรดให้ย้าย
ศาลารัฐบาลแลบ้านเรือนข้าราชการข้ามไปสร้างทางฝั่งตะวันตก
ข้างใต้ตลาดปากน้ำโพ กลับไปอยู่ใกล้กับเมืองโบราณของเดิม
มาจนบัดนี้

ตั้งแต่ทำทางรถไฟแล้วการขนสินค้าในระหว่างกรุงเทพ ฯ
กับหัวเมืองฝ้ายเหนือส่งทางรถไฟเร็วกว่า แลสะดวกกว่าขน
ทางเรืออย่างแต่ก่อน พวกพ่อค้าก็พากันส่งสินค้าทางรถไฟโดย
มาก เป็นเหตุให้จำนวนเรือแพที่ไปมาค้าขายณตำบลปากน้ำโพ
น้อยลงกว่าแต่ก่อน แต่พวกที่เคยค้าขายทางเรืออยู่แต่ก่อน
ทั้งพวกราษฎรชาวเมืองอื่นเห็นไปมาทางรถไฟได้สะดวกก็พากัน
ไปจับที่ดินทำการเพาะปลูกมากขึ้น ที่ซึ่งเคยเป็นป่าเปลี่ยว
อยู่ทั้งทางแม่น้ำพิงแลแม่น้ำแควใหญ่ เกิดเป็นเรือกสวนไร่นา
มากขึ้นโดยลำดับ ที่ปากน้ำโพจึงยังเป็นที่องตลาดของเมืองที่

อยู่ห่างทางรถไฟ แลเป็นที่ไปมาอาศัยของราษฎร ที่ไปตั้ง ทำ
 เลือกสวนไร่นาในชั้นหลัง ตลาดบนบกแลตลาดเรือแพก็ยิ่ง
 ครึกครื้นอยู่มาจนทุกวันนี้

เมืองพิจิตร

ทางรถไฟสายเหนือแต่กรุงเทพฯ ไป ๓๔๗ กิโลเมตร ถึง
 สถานีเมืองพิจิตร สถานีอยู่ริมลำน้ำฝั่งตะวันออกตรงข้ามกับ
 ที่ตั้งศาลารัฐบาลจังหวัดพิจิตร แต่ที่ตำบลนี้มีชื่อเมืองเดิม
 เมืองพิจิตรเดิมตั้งอยู่อีกลำน้ำหนึ่ง ห่างไปทางตะวันตกสัก ๑๐
 กิโลเมตร เพราะลำน้ำนั้นต้นเขิน จึงต้องย้ายจากเมืองเดิมมา
 ตั้งที่ว่าการจังหวัดที่ตำบลนครสวรรค์ ๕

ลำน้ำที่ตั้งเมืองพิจิตรใหม่นี้ เดิมเรียกว่า “ลำน้ำน้อย”
 ปลายน้ำมาแต่เทือกเขาบรรทัดทางตะวันออก อันเป็นแดน
 จังหวัดพิษณุโลกต่อจังหวัดหล่มสักดี ลำน้ำน้อยนั้นเดินผ่านหลัง
 เมืองพิษณุโลกทางด้านตะวันออกไม่ห่างนัก มาออกแม่น้ำ
 แควใหญ่ในแขวงเมืองนครสวรรค์ ลำน้ำที่ตั้งเมืองพิจิตรเก่า
 นั้นเรียกว่า “ลำน้ำนาน” ปลายน้ำอยู่ที่เทือกเขาบันนาศำกับลำ
 แม่น้ำโขงในแขวงเมืองน่าน ไหลผ่านที่ตั้งเมืองน่าน เมือง
 อุดตรดิตถ์ เมืองพิชัย เมืองพิษณุโลก เมืองพิจิตร ลงมา
 ออกแม่น้ำแควใหญ่ร่วมกับแม่น้ำน้อย ที่ตำบลเกยไชยใน
 แขวงเมืองนครสวรรค์ ลำน้ำนานกับลำน้ำน้อยไหลกันอยู่แห่ง
 หนึ่ง มีผู้ขุดคลองที่ตรงนั้นเรียกว่า “คลองเรียง” ประสงค์

จะใช้เรือไปมาระหว่างลำน้ำทั้ง ๒ ได้โดยสะดวก ต่อมาสายน้ำ
 น่านไหลแปรกลงมาเสียทางคลองเรียง ลำน้ำทางเมืองพิจิตร
 เก่าก็ตันเงินใช้เรือได้แต่ฤดูน้ำ จึงต้องย้ายเมืองพิจิตรมาตั้ง
 ทางลำน้ำน้อย พันลำน้ำน่าน (ที่ตั้งเมืองพิจิตรเก่า) ไปทาง
 ตะวันตกยังมีลำน้ำอีกสาย ๑ เรียกว่า “ลำน้ำยม” ปลายน้ำ
 อยู่ที่เทือกเขาแขวงเมืองงาวในมณฑลมหาสารคาม ลำน้ำ
 ไหลผ่านเมืองแพร่ เมืองล่อง เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย
 ลงมาร่วมลำน้ำน่านที่บางคานใต้เมืองพิจิตรเก่า ครั้นลำน้ำน่าน
 ตอนนั้นตันเงินเสีย ปากน้ำเกษไชยก็คงเป็นแต่ปากน้ำยมสาย
 เดียว ยังมีลำน้ำเก่าทางข้างตะวันตกต่อไปอีกสายหนึ่ง ไม่
 ห่างจากแม่น้ำพิงนัก ปลายน้ำเห็นจะออกจากภูเขาลวงแขวง
 เมืองสุโขทัย ผ่านมาทางหลังเมืองกำแพงเพชรมาออกแม่น้ำ
 แควใหญ่ที่ปากน้ำเชียงใหม่ อยู่เหนือปากน้ำโพไม่ห่างนัก มี
 เมืองเก่าคือ เมืองพราน หรือเมืองบางพานเป็นต้น ตั้งอยู่ริม
 ลำน้ำหลายเมือง แต่เดิยวนลำน้ำตันเงินเสียหมดทั้งสาย
 เหตุซึ่งท้องที่ในระหว่างแม่น้ำแควใหญ่กับแม่น้ำพิงมีลำน้ำหลาย
 สาย และที่ลำน้ำตันเงินเปลี่ยนแปรไปดังกล่าวมานี้ เพราะ
 ทำเลที่เหล่านเดิมเป็นทะเล (บางที่จะเป็นทะเลสาบ ในศิลา
 จารึกของพระเจ้ารามคำแหง เรียกว่า “ทะเลหลวง”) ครั้น
 นานมาทะเลตันเงินขึ้น ที่ตรงทางน้ำไหลก็เกิดเป็นลำน้ำ ที่
 ตรงเป็นห้วงน้ำลึกก็ยังคงอยู่เป็นบึงบาง ทุกวันนี้ยังมีบึงใหญ่
 โตอยู่ในแขวงเมืองพิจิตรหลายแห่ง เรียกชื่อต่างกัน คือบึง
 กระจับ บึงตะโกน แลบึงสีไฟเป็นต้น

เรื่องตำนานเมืองพิจิตร

ในหนังสือพงษาวดารเหนือว่า พระยาโคตรบองราชบุตร
 ของพระยาโคตมะเทวราชเป็นผู้สร้างเมืองพิจิตร แต่หาปรากฏ
 สมัยแลเรื่องราวของการสร้างที่ไม่ว่า คงเป็นเค้าแต่ว่าพวกขอม
 ชั้นหลังสร้างเมืองพิจิตร มาถึงสมัยเมื่อไทยตั้งราชธานีอยู่ณ
 เมืองสุโขทัย เรียกนามเมืองนี้ในภาษาไทยว่า “เมืองสระ
 หลวง” ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหง คงเป็น
 เพราะตั้งอยู่ชายทะเลสาบ หนังสือเก่าบางเรื่องเรียกนามใน
 ในภาษาบาลีว่า “โอมบุรี” ความก็ตรงกัน* เห็นจะเป็นแต่
 เมืองน้อย จึงไม่มีของโบราณเหลือปรากฏอยู่อย่างเช่นเมือง
 ไก่เลี้ยงกัน

เรื่องตำนานเมืองพิจิตร ในชั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี
 มีแต่ในเรื่องนิทานเป็นพื้น คือในเรื่องขุนช้างขุนแผน แล
 เรื่องไกรทองที่รู้จักแพร่หลายมาก มีเรื่องในหนังสือพระราช
 พงษาวดารแต่ว่า พระเพทราชาพาภรรยาตามเสด็จสมเด็จพระ
 พระนารายณ์ฯ ขึ้นไปเมืองพิษณุโลก ภรรยาไปคลอดบุตรที่
 ตำบลโพธิ์ประทับช้าง บุตรนั้นต่อมาได้ครองกรุงศรีอยุธยา
 คือสมเด็จพระเจ้าเสือ (พ.ศ. ๒๒๔๖-๒๒๕๑) จึงโปรดให้
 สร้างพระอารามขึ้นที่ตำบลนั้น เรียกว่า “วัดโพธิ์ประทับช้าง” ยัง
 ปรากฏอยู่จนบัดนี้ ถึงรัชชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์ พระบาท

* ที่อธิบายกันมาว่าเมืองพิษณุโลกกับเมืองโอมบุรี อยู่ ๒ ฟากฝั่งแม่น้ำตรงกันนั้น
 ไม่มีหลักฐาน

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นไปประพาสหัวเมือง
เหนือ ถึงเมืองพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๕ เสด็จโดยเรือ
กลไฟพระที่นั่งอรรคราชวรเดช เป็นเรือ ๒ ปล่องใหญ่กว่าเรือ
อื่น ๆ ในสมัยนั้น เรือพระที่นั่งยังขึ้นทางลำน้ำเมืองพิจิตรเก่า
ได้ เคียวจนถึงฤดูน้ำเรือกลไฟเพียงขนาดเล็กก็ใช้ทางลำน้ำนั้น
ไม่ได้เสียแล้ว

เมืองพิษณุโลก

ทางรถไฟสายเหนือไปจากกรุงเทพฯ ๓๘๕ กิโลเมตร
ถึงสถานีพิษณุโลก สถานีตั้งอยู่นอกเมืองพิษณุโลก ทางด้าน
ตะวันออกห่างลำน้ำน่านประมาณกิโลเมตร ๑

เมืองพิษณุโลกเดิมนั้นเป็นที่ว่าการเทศาภิบาลมณฑล แต่
เป็นเมืองโบราณมีเรื่องเนื่องในพงษาวดารไทยยิ่งกว่าเมืองอื่น ๆ
โดยมาก ได้เคยเป็นราชธานีแทนพระนครศรีอยุธยาอยู่สมัย
หนึ่ง และเป็นราชธานีฝ่ายเหนือมีพระมหาอุปราชปกครอง
ติดต่อกันมาหลายพระองค์ แม้งสมัยเมื่อเป็นแต่หัวเมืองก็ยัง
นับเป็นเมืองเอกคู่กับเมืองนครศรีธรรมราช เพราะเป็นเมือง
หน้าศึกข้างฝ่ายเหนือ เคยเป็นที่มั่นต่อสู้ศึกมาหลายครั้ง เดิม
มีบ่อนปราการตั้งทั้งสองฟาก เอาลำน้ำน่านไว้กลางเมือง แต่
รื้อเสียเมื่อตอนปลายสมัยกรุงธนบุรีเป็นราชธานี หรือเมื่อ
ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์นี้ เพราะในสมัยนั้นไม่มีรพ
พอจะรักษา เกรงพะม่าข้าศึกจะมายึดเอาเป็นที่มั่นสำหรับทำ
สงครามกับไทย.

ตำนานเมืองพิษณุโลก

ตำนานเรื่องสร้างเมืองพิษณุโลกมีอยู่ในหนังสือ “พงษาว
ดารเหนือ” โดยพิศดาร หนังสือพงษาวดารเหนือนั้นพระ
วิเชียรปรีชา (น้อย) เจ้ากรมราชบัณฑิตฝ่ายพระราชวังบวร ฯ

แต่งเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๕๐ ในตอนปลายรัชชกาลที่ ๑ เวลา
 นั้นยังไม่ได้สอบสวนศิลาจารึกครั้งกรุงสุโขทัย เป็นแต่รวบรวม
 เอาเรื่องพงษาวดารเกล็ดต่าง ๆ ที่มีอยู่มาเรียบเรียงติดต่อเข้าเป็น
 เรื่องเดียวกัน ครั้นมาพิจารณาดูในปัจจุบันนี้จึงเห็นว่าความที่
 กล่าวในหนังสือพงษาวดารเหนือ นั้น เคลื่อนคลาจากหลักฐาน
 ที่ปรากฏ ทั้งในศิลาจารึกครั้งกรุงสุโขทัย แลลักษณะของ
 โบราณวัตถุที่เมืองพิษณุโลก ไม่มั่นคงเหมือนเรื่องราวตอน
 สร้างกรุงศรีอยุธยาแล้ว ซึ่งมีอยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดาร
 เพราะฉะนั้นเรื่องตำนานเมืองพิษณุโลกที่จะบรรยายต่อไป นี้จะ
 ต้องนับเป็น ๒ ตอน คือตำนานตอนก่อนสร้างพระนคร
 ศรีอยุธยา กล่าวความตามหลักฐานที่มีในศิลาจารึก และ
 โบราณวัตถุประกอบกับเรื่องพงษาวดารเหนือตอน ๑ ตำนาน
 ตอนภายหลังสร้างพระนครศรีอยุธยาตอน ๑

เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลก ตอนก่อนสร้างพระนคร
 ศรีอยุธยานั้น มีหลักฐานปรากฏว่าเมืองพิษณุโลกนี้พวกขอม
 สร้าง แต่ในชั้นเดิมจะเรียกว่าเมืองอะโรหาทราบไม่ ปรากฏ
 หลักฐานแต่ว่าเมืองเดิมอยู่ริมน้ำข้างฝั่งตะวันออก ที่ตรงวัด
 จุฬามณี ใต้เมืองเดิมนั้นลงไปทางลำน้ำประมาณ ๘ กิโลเมตร
 เพราะยังมีเทวสถานของขอมซึ่งแก้ไขแปลงเป็นพระปรางค์วัด
 จุฬามณีปรากฏอยู่เป็นสำคัญ แต่เทวสถานนั้นเป็นปรางค์ขนาด
 ย่อมยอดเดี่ยว ส่อให้เห็นว่าเมืองพิษณุโลกเมื่อครั้งขอมเป็น
 แต่เมืองน้อย คงเป็นเพราะในสมัยนั้นที่แผ่นดินยังลุ่มเป็น

ทะเลอยู่มาก ตรงที่สร้างเมืองเห็นจะเป็นชายทะเลทางข้าง
 ตะวันออก ต่อมาถึงสมัยเมื่อไทยลงมาเป็นใหญ่ในสยาม
 ประเทศเห็นจะย้ายเมืองขึ้นไปตั้งตรงที่ตั้งเมืองเดิวนั้น จึงเรียก
 ชื่อในภาษาไทยว่า “เมืองสองแคว” เพราะตั้งอยู่ระหว่างลำน้ำ
 น่านกับลำน้ำน้อย ซึ่งในสมัยนั้นสายน้ำยังไหลทางด้านหลัง
 เมืองไม่ห่างนัก “เมืองสองแคว” ในตอนแรกก็เห็นจะเป็น
 แต่เมืองน้อย ในจารึกของพระเจ้ารามคำแหงจึงเป็นแต่บอก
 ชื่อไว้ในเหล่าหัวเมืองชั้นของพระนครสุโขทัย ซึ่งอยู่ทางทิศ
 ตะวันออก ไม่กล่าวถึงสิ่งสำคัญอันใดว่ามีในเมืองเหมือนอย่าง
 ที่พรรณนาถึงพระมหาธาตุเสด็จอื่นๆ เมื่อกล่าวถึงเมืองสัชชนาลัย
 (สวรรคโลก) ในจารึกนั้น เพราะฉะนั้นเห็นจะมาสร้างเมือง
 สองแควเป็นเมืองใหญ่เช่นเป็นเมืองลูกหลวง ต่อภายหลัง
 รัชกาลที่พระเจ้ารามคำแหงมา

ก็ตามเรื่องพงษาวดารกรุงสุโขทัยนั้น ว่าเมื่อพระเจ้าราม
 คำแหงสวรรคตแล้ว ราชโอรสทรงพระนามว่าพระยาเลอไทย
 หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าพระเจ้าฤไทยไชยเชษฐ ได้ครองราช
 สมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔ ในราชวงศ์พระร่วง ในรัชกาลนี้
 อำนาจกรุงสุโขทัยเสื่อมลง พระเจ้าอู่ทองจึงตั้งกรุงศรีอยุธยา
 เป็นอิสสระเมื่อ พ.ศ. ๑๘๕๓ กรุงศรีอยุธยาตั้งเป็นอิสสระได้
 ๔ ปีพระเจ้าเลอไทยก็สวรรคต ครั้งนั้นที่ในกรุงสุโขทัยเกิด
 แแตกร้างกัน พระยาเลอไทยราชโอรสซึ่งเป็นพระมหาอุปราชครอง
 เมืองสัชชนาลัยต้องยกกองทัพลงมาชิงราชธานี แต่ในเวลา

พระราชบิดายังประชวรอยู่จึงได้ราชสมบัติ ก็เป็นโอกาสให้
สมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทองขยายราชอาณาจักร รุก เค้น กรุง
สุโขทัยขึ้นไปจนถึงเมืองชัยนาท พระเจ้าลิไทยเห็นจะสู้ไม่
ไหว จึงยอมเป็นมิตรอย่างเป็นเมืองน้องของกรุงศรีอยุธยา
มาจนตลอดรัชชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทอง

พระเจ้าลิไทยที่ครองกรุงสุโขทัยเป็นรัชกาลที่ ๕ ใน
ราชวงศ์พระร่วงองค์นี้ ในศิลาจารึกแลหนังสือที่แต่งทางฝ่าย
เหนือ คือหนังสือเรื่องตำนานพระสิหิงค์แลเรื่องชินกาลมาลินี
เป็นต้น กล่าวเป็นยุติต่อกันว่ารอบรู้พระไตรปิฎก แลทรง
เอื้อเฟื้อต่อพระศาสนายิ่งนัก ยกย่องพระเกียรติยศเป็น “พระ
มหาธรรมราชา” มีวัดวาอารามที่เป็นของพระมหาธรรมราชา
ลิไทยทรงสร้างปรากฏอยู่เป็นอันมาก ก็เรื่องตำนานเมือง
พิษณุโลกตามที่กล่าวในหนังสือพงษาวดารเหนือ นั้น ว่าพระเจ้า
ศรีธรรมไตรปิฎกเป็นผู้สร้าง พระนามคู่ตรงกับเกียรติคุณของ
พระมหาธรรมราชาลิไทยยิ่งนัก เพราะศิลาจารึกแลหนังสือ
โบราณเรื่องอื่น ยกย่องแต่พระมหาธรรมราชาลิไทยพระองค์
เดียว ทว่าทรงพระคุณวิเศษในทางรอบรู้พระไตรปิฎก ผิดกัน
แต่ในหนังสือพงษาวดารเหนือว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกนั้น
เป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ แต่ก็ห้ามในตำนานเมืองเชียงใหม่
หรือหลักฐานอันใดประกอบไม่ หลักฐานที่มั่นคงบ่งความว่า
พระมหาธรรมราชาลิไทยนั่นเองเป็นผู้สร้างเมืองพิษณุโลก ถ้า
จริงเช่นนั้น เมืองพิษณุโลกเห็นจะสร้างเป็นเมืองใหญ่เมื่อราว

พ.ศ. ๑๕๐๐ แต่ชื่อที่เรียกว่าเมืองพิษณุโลกนั้น หาปรากฏใน
 ศิลาจารึกกรุงสุโขทัยไม่ แม้ในกฎหมายกรุงศรีอยุธยาซึ่ง
 ตีพิมพ์ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทอง (ปรากฏอยู่ใน
 ลักษณะลักพาบท ๑) ก็เรียกว่าเมืองสองแคว ชาวต่างประเทศ
 ยังเรียกว่าเมืองสองแควมาจนถึงรัชกาลสมเด็จพระมหาจักร
 พรดี มีอุทาหรณ์ในหนังสือพงษาวดารพะม่า ว่าพระเจ้า
 หงชาวคัมเบรูงนองตั้งให้พระมหาธรรมราชาเป็นเจ้าฟ้าสอง
 แควดังนี้ จึงสันนิษฐานว่าชื่อที่เรียกว่าเมืองพิษณุโลกนั้น
 เห็นจะบัญญัติต่อเมื่อเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยา

เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลกตอนภายหลังสร้างกรุงศรี
 อยุธยา นั้น เนื้อความในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อ
 สมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทองสวรรคตแล้ว พ่อสมเด็จพระบรม
 ราชาธิราช (พญ) ที่ ๑ ได้ครองกรุงศรีอยุธยา ก็ตั้งต้นทำ
 สงครามรุกรานอาณาเขตต์กรุงสุโขทัยอีก สมเด็จพระบรมราชา
 ธิราชเสด็จยกกองทัพหลวงไปตีได้เมืองนครพังกา (นครสวรรค์)
 เป็นที่มั่นแล้ว ยกขึ้นไปตีเมืองชากังราว (กำแพงเพชร) เมือง
 นั้นมบ้อมปราการมั่นคงตีไม่ได้ จึงย้ายทางไปตีเมืองพิษณุโลก
 เมื่อ พ.ศ. ๑๕๑๘ จับได้ตัวเจ้าเมืองกับครอบครัวราษฎรลงมา
 เป็นอันมาก แต่หาปรากฏว่าได้เมืองพิษณุโลกไม่ คราวนี้เป็น
 ครั้งแรกที่ปรากฏว่ามีข้าศึกยกกองทัพไปตีเมืองพิษณุโลก แล
 เห็นได้ว่าเมืองพิษณุโลก ได้ตั้งเมืองใหญ่แล้ว สมเด็จพระ
 บรมราชาธิราชพยายามทำสงครามอยู่ถึง ๗ ปี จน พ.ศ. ๑๕๒๑

เสด็จขึ้นไปตีเมืองกำแพงเพชรครั้งที่ ๓ พระมหาธรรมราชา
จึง “ออกมาถวายบังคม” ขอมแพ้แก่กรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระ
พระบรมราชาธิราชให้แยก อาณาเขตต์ กรุงสุโขทัย ออกเป็น ๒
มณฑล (ทำนองอย่างมณฑลนครสวรรค์กับมณฑลพิษณุโลก
บัดนี้) ตั้งเมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองหลวงของมณฑลทาง
ด้านน้ำฝั่ง ให้ราชบุตรเลี้ยงเป็นที่พระยาอุทิศสิริระ หรือเรียก
กันอีกอย่างหนึ่งว่าพระยาญาณดิสปกครองขึ้นต่อ กรุงศรีอยุธยา
ส่วนอาณาเขตต์กรุงสุโขทัยที่เหลืออยู่ทางแม่น้ำแควใหญ่ ให้
พระมหาธรรมราชาคงปกครองเป็นอย่างประเทศราชต่อไป

เมื่อพระมหาธรรมราชาตีไทย ขอมแพ้แก่ กรุงศรีอยุธยา
นั้น เสวยราชมาได้ ๒๔ ปี ต่อมาจะสวรรคตเมื่อปีใดไม่ทราบ
แน่ ในหนังสือฝ่ายเหนือกล่าวไว้ว่า เมื่อพระมหาธรรมราชา
ตีไทยสวรรคตแล้ว พระยาไสยฤาไทยได้ครองราชสมบัตินคร
สุโขทัยต่อมา คงใช้พระนามว่า พระมหาธรรมราชาเหมือน
กัน เรื่องเมืองพิษณุโลกมาปรากฏอีกในรัชกาลสมเด็จพระ
รามเมศวร (พ.ศ. ๑๕๒๑-๑๕๓๘) ว่าเมื่อสมเด็จพระรามเมศวร
เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ นั้น ได้ไปประทับ
สมโภชพระพุทธรชินราช แลพระพุทธรชินสี่ที่เมืองพิษณุโลก
เป็นครั้งแรกที่ปรากฏ พระนามพระพุทธรูป ๒ พระองค์นั้น ใน
หนังสือพระราชพงษาวดาร ในตอนนั้นพระมหาธรรมราชา ก็เห็น
จะยังตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองสุโขทัย แต่เห็นได้ว่าคงอ่อนน้อม
ยอมขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาสนิท สมเด็จพระรามเมศวรจึงสามารถ

เสด็จยกกองทัพหลวงผ่านแดนมณฑลสุโขทัยไปมาโดยสะดวก
 ต่อมาในระหว่างเวลา ๑๐ ปีนั้น ปรากฏว่าพระมหาธรรม
 ราชาย้ายราชธานีไปตั้งอยู่เมืองพิษณุโลก สันนิษฐานว่าจะเป็น
 พระมหาธรรมราชาองค์ที่ ๑ ซึ่งเป็นราชโอรสของพระมหา
 ธรรมราชาไสยฤาไทย ได้ครองเมืองพิษณุโลกอยู่เมื่อเป็นลูก
 หลวง ครั้นได้รับรัชทายาทไม่ย้ายไปอยู่เมืองสุโขทัย จึงได้
 ปรากฏนามว่า “พระมหาธรรมราชาเมืองพิษณุโลก” ในตอนนั้น
 เมืองพิษณุโลก ได้เป็นราชธานีของมณฑลสุโขทัยอยู่คราวหนึ่ง
 แต่ไม่ช้านานนัก พอถึง พ.ศ. ๑๕๕๔ “พระมหาธรรมราชา
 เมืองพิษณุโลกสวรรคต” ก็เกิดจลาจลด้วยพระยาบาลเมืองกับ
 พระยาราม (กำแหง) ซึ่งเป็นเชอวงศ์ ทำนองจะเป็นเจ้าเมือง
 สุโขทัยอยู่แล้วองค์ที่ ๑ ได้รับรัชทายาทที่เมืองพิษณุโลกองค์ที่ ๑
 ซึงกันเป็นพระมหาธรรมราชา สมเด็จพระนครอินทราชาซึ่ง
 ครองกรุงศรีอยุธยาต้องยกกองทัพขึ้นไประงับเห็นจะแยกเขตต์
 แดนเมืองสุโขทัย กับเมืองพิษณุโลก ให้ปกครองเป็นต่าง
 อาณาเขตต์กัน จึงไม่ปรากฏว่ามีพระมหาธรรมราชาขึ้นอีกใน
 ชั้นนั้น

มาถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราช (สามพระยา)
 ที่ ๒ (พ.ศ. ๑๕๖๗-๑๕๕๑) หัวเมืองเหนืออิสระสายชุกโตรม
 ด้วยเหตุไม่มีเจ้านายในราชวงศ์พระร่วง ซึ่งทรงความสามารถจะ
 ปกครองเป็นประเทศราชตั้งแต่ก่อน สมเด็จพระบรมราชา
 ธิราชจึงให้รวมหัวเมืองเหนือทั้งปวงกลับเข้าเป็นมณฑลอันเดียว

กัน แล้วทรงตั้งพระรามเสวราชโอรสซึ่งจะรับรัชทายาท ให้
เป็นพระมหาอุปราช ขึ้นไปครอง เมือง พิษณุโลก สำเร็จ ราชการ
หัวเมืองเหนือทั้งปวง เมืองพิษณุโลกจึงเป็นราชธานีฝ่ายเหนือ
ของกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๕๘๕ เป็นต้นมา

แต่ต่อมาไม่ช้านักสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ สวรรคต
พระรามเสวราชโอรสได้รับรัชทายาท ต้องเสด็จลงมาครองกรุงศรี
อยุธยา ปราบกฏพระนามว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
(พ.ศ. ๑๕๕๑-๒๐๓๑) บรรดาหัวเมืองฝ่ายเหนือทรงตั้งผู้
ราชการเมืองปกครองขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาทุกเมือง มิได้มี
พระมหาอุปราชปกครองรวมเป็นมณฑลดังแต่ก่อน ก็เกิดเป็น
จลาจลขึ้น ด้วยในสมัยนั้น เมืองเชียงใหม่ยังเป็นเอกราช
พระเจ้าติโลกราชซึ่งเป็นมหาราชครองเมืองเชียงใหม่ กำลัง
พยายามจะขยายอาณาเขตต์ให้กว้างขวาง พระยาอุทิศสิริระ
เจ้าเมืองชะเลียง (สวรรคโลก)* เอาใจออกหากไปเข้ากับ
พระเจ้าติโลกราช นำกองทัพเมืองเชียงใหม่ลงมาตีได้เมือง
กำแพงเพชร เมืองสุโขทัย แล้วไปตีเมืองพิษณุโลกแต่หาได้
ไม่นับเป็นครั้งที่ ๒ ที่ข้าศึกตีเมืองพิษณุโลก กรุงศรีอยุธยา
กับเมืองเชียงใหม่ทำสงครามกันต่อมาช้านาน สมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถต้องเสด็จขึ้นไปประทับ อำนวยการศึก อยู่ที่
เมืองพิษณุโลกเนื่อง ๆ ถึง ๑๘ ปี จึงได้หัวเมืองเหนือกลับคืน

* เมืองสวรรคโลกเดิมเป็น ๒ เมือง เมืองชะเลียงอยู่ข้างใต้ เมืองสัชนาไลยอยู่ข้าง
เหนือ ไม่ห่างกันนัก หนังสือเก่าเรียกชื่อทั้ง ๒ อย่าง

มาหมด เมื่อเสร็จสงครามแล้ว สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ถ้าเสด็จกลับลงมาประทับ ณ พระนครศรีอยุธยาอย่างเดิม พวกเชียงใหม่ก็จะมาบุกรุกหัวเมืองเหนืออีก จึงเลยเสด็จประทับเสวยราชย์อยู่ ณ เมืองพิษณุโลก ให้พระบรมราชาราชโอรสพระองค์ใหญ่ครองพระนครศรีอยุธยาต่อมา จนตลอดรัชชกาล เมืองพิษณุโลกได้เป็นราชธานีของสยามประเทศตลอดระยะเวลา ๒๕ ปี ในสมัยนี้

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงปรารถนาถึงเหตุร้ายซึ่งเกิดเพราะ เล็ก มณฑลฝ่ายเหนือ จึงทรงตั้ง พระราชโอรสพระองค์ ๑ ทรงพระนามว่าพระเชษฐา ให้เป็นพระมหาอุปราช เมืองพิษณุโลก สำหรับจะได้ครองหัวเมืองฝ่ายเหนือรวมเป็น มณฑล อย่างเดิม ครั้น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สวรรคต เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๑ พระบรมราชาซึ่งครองกรุงศรีอยุธยาได้รับรัชทายาท พระเชษฐาก็ได้เป็นพระมหาอุปราช ครองเมืองพิษณุโลก ๆ จึงกลับเป็นราชธานีฝ่ายเหนือ มีเจ้านายในราชวงศ์ปกครอง เลยเป็นประเพณีสืบมาหลายรัชชกาล นับรวมเวลาเกือบ ๑๐๐ ปี

ในระหว่างนั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๐๕๑ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ได้ครองกรุงศรีอยุธยา ทรงตั้งราชบุตรเขยเป็นพระมหาธรรมราชาขึ้นไปครองมณฑลฝ่ายเหนืออยู่ ณ เมืองพิษณุโลก ในปีนั้นเองพระเจ้าหงสาวดี (ตะเบงชเวตตี้) ยกกองทัพพม่ามาอัญมาตีเมืองไทย เดินกองทัพเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรี มาตั้ง

ประชิตติดพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตั้ง
 ต่อสูทพระนคร แล้วส่งพระมหาธรรมราชาให้ยกกองทัพมณฑล
 ฝ่ายเหนือลงมาตีกระหนาบข้าศึก พระเจ้าหงสาวดีเห็นจะเสีย
 ทักเล็กทัพถอยกลับไปทางเมืองกำแพงเพชรแลเมืองตาก ครั้น
 นั้นเป็นที่แรกที่ข้าศึก ต่างประเทศจะได้เข้ามา ถึง พระนครศรี
 อยุธยา แลเป็นคราวแรกที่ไชยbinsใหญ่เป็นกำลังสำคัญในการ
 รบ เมื่อเสร็จสงครามแล้วเห็นจะปรากฏว่า บ้อมปราการที่
 สร้างไว้แต่ก่อนยังไม่มั่นคง สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงโปรด
 ให้แก้ไขซ่อมแซมแปลงบ้อมปราการพระนครศรีอยุธยา ทั้งบ้อม
 ปราการเมืองพิษณุโลก แลหัวเมืองหน้าศึกฝ่ายเหนือทั้งปวง
 ให้มั่นคงขึ้นกว่าแต่ก่อน (ยังมีเคำการที่แก้ไขครั้งนั้นปรากฏ
 อยู่ทั้งที่เมืองสวรรคโลกแลเมืองสุโขทัย แต่ที่เมืองพิษณุโลก
 บ้อมปราการรื้อเสียหมดแล้ว จึงไม่มีที่สังเกต) ครั้นนั้น
 เวลาตระเตรียมอยู่ ๘ ปี ถึง พ.ศ. ๒๑๐๖ พระเจ้าหงสาวดี
 บุเรงนองยกทัพพะม่ามอญมาตีเมืองไทยอีก คราวนั้นข้าศึกยก
 เข้ามาทางเมืองตาก ด้วยประสงค์จะตีมณฑลฝ่ายเหนือ ตัด
 กำลังที่จะช่วยเสียก่อน แล้วจึงจะลงมาตีพระนครศรีอยุธยา
 พระเจ้าหงสาวดีตีได้เมืองกำแพงเพชรแล้ว ให้กองทัพแยกไป
 ตีเมืองสุโขทัยเมืองสวรรคโลกทาง ๑ ส่วนพระเจ้าหงสาวดี
 ยกไปตีเมืองพิษณุโลก นับเป็นครั้งที่ ๓ ซึ่งข้าศึกตีเมือง
 พิษณุโลก พระมหาธรรมราชาต่อสู้เป็นสามารภ คงเป็นด้วย
 บ้อมปราการเมืองพิษณุโลก ซึ่งได้ซ่อมแปลงใหม่ นั้นมั่นคง

พระเจ้าหงษาเวทเมืองไม้แตก จึงให้ล้อมไว้จนทีในเมืองสิ้น
 สะเบียงอาหาร แล้วข้าเกิดไข้ทรพิษขึ้นด้วย พระมหาธรรม
 ราชาก็ต้องยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงษาเวท เป็นครั้งแรกที่
 ปราบกฏว่าเสียเมืองพิษณุโลกแก่ข้าศึก แต่นั้นมาพระเจ้าหง
 ษาเวทก็ยุยงส่งเสริมจนพระมหาธรรมราชากลายเป็นอริกับกรุง
 ศรีอยุธยา ๆ จึงเป็นใจให้พระไชยเชษฐาเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต
 ยกกองทัพเมืองเวียงจันทน์ลงมาตีเมืองพิษณุโลก เมื่อ
 พ.ศ. ๒๑๐๕ นับเป็นครั้งที่ ๔ ที่ข้าศึกตีเมืองพิษณุโลก แต่
 ครั้งนั้นพระมหาธรรมราชาต่อสู้รักษาเมืองไว้ได้

ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๑๑๑ พระเจ้าหงษาเวทบุเรงนองตีกรุงศรี
 อยุธยาได้ในรัชกาลสมเด็จพระมหินทราธิราช แล้วอภิเสก
 พระมหาธรรมราชาให้ครองกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหา
 ธรรมราชา จึงให้พระนเรศวรราชโอรสพระองค์ใหญ่เสด็จขึ้น
 ไปครองเมืองพิษณุโลก แต่ในสมัยนั้นเมืองไทยต้องเป็น
 ประเทศราชขึ้นพระเจ้าหงษาเวทอยู่ ๑๕ ปี ถึง พ.ศ. ๒๑๒๓
 เมื่อพระนเรศวรประกาศตั้งเมืองไทยเป็นอิสระภาพอย่างเต็ม
 เต็มจะต่อสู้ศึกหงษาเวทที่จะมาปราบปราม ทรงเห็นว่ากำลัง
 ไทยมันน้อยกว่าข้าศึกจะต่อสู้รักษาทั้งมณฑลฝ่ายเหนือและฝ่าย
 ใต้อย่างแต่ก่อนคงสู้ข้าศึกไม่ไหว จึงให้กวาดผู้คนหัวเมือง
 มณฑลฝ่ายเหนือ ลงมารวบรวม ตั้งต่อสู้พวกข้าศึกที่พระนคร
 ศรีอยุธยาแห่งเดียว ทั้งเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองทั้งปวงใน
 มณฑลฝ่ายเหนือให้เป็นเมืองร้างตลอดเวลาที่รบพุ่งต่อสู้ข้าศึก

อยู่ ๘ ปี จนสมเด็จพระนเรศวรได้ครองกรุงศรีอยุธยา แต่
 มีชัยชนะคราวชนช้างกับพระมหาอุปราชาหงสาวดี ทรงเห็นว่า
 ข้าศึกเข็ดขยาดแล้วจึงโปรดให้กลับไปตั้งหัวเมืองฝ่ายเหนืออีก
 แต่มาถึงชนน พวกชาวเมืองเหนือ กับเมืองใต้รวบรวมเป็นอัน
 หนึ่งอันเดียวกัน ในเวลาต่อมาข้าศึกมาช้านาน ไม่จำเป็นจะต้อง
 ปกครองแยกกันตั้งแต่ก่อน สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้
 เลิกมณฑลฝ่ายเหนือเสีย ให้หัวเมืองเหล่านั้นต่างขึ้นต่อกรุง
 ศรีอยุธยา แต่นั้นมาเมืองพิษณุโลกก็เป็นแต่หัวเมืองอันหนึ่ง
 แต่นับเป็นเมืองเอกคู่กับเมืองนครศรีธรรมราช ผู้สำเร็จ
 ราชการเมืองมยศเป็นเจ้าพระยา บรรดาศักดิ์สูงกว่าเสนาบดี
 ชั้นจตุสดมภ์ตำแหน่งเมือง วัง คลัง นา เพราะยังถือว่าเมือง
 พิษณุโลกเป็นหัวเมืองสำคัญยิ่งกว่าเมืองอื่นทางฝ่ายเหนือ

ตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวร กลับ ตั้งหัวเมือง ฝ่ายเหนือ เมื่อ
 พ.ศ. ๒๑๓๕ มาจน พะม่า ตีกรุง ศรี อยุธยา คราว หลัง เมื่อ
 พ.ศ. ๒๓๐๘ ในระหว่างเวลา ๑๗๓ ปีนี้ เรื่องตำนานเมือง
 พิษณุโลก มีข้อสำคัญปรากฏแต่เมื่อในรัชกาลสมเด็จพระ
 นารายณ์ พ.ศ. ๒๑๕๕-๒๒๓๑ ว่าได้เสด็จขึ้นไปประทับที่เมือง
 พิษณุโลกในเวลาทำสงครามกับเมืองเชียงใหม่ ๒ ครั้ง แต่ได้
 โปรดให้ช่างฝรั่งเศส คิดแบบอย่างซ่อมแปลงซ่อมปรากฏ
 เมืองพิษณุโลกอีกครั้ง ๑ มาถึงรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ
 พ.ศ. ๒๒๗๕-๒๓๐๑ เสด็จขึ้นไปประพาสถึงเมืองพิษณุโลก
 เมืองทุ่งยั้ง แลเมืองฝาง ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระมหาเจดีย์

สถานในหัวเมืองเหล่านี้ ยังปรากฏอยู่หลายอย่าง นอกจากนั้น
หาปรากฏเรื่องราวเป็นข้อสำคัญอย่างใดไม่

เมืองพิษณุโลก มามีเรื่องตำนานเป็นข้อสำคัญในพง
ษาวดารออกตอนหนึ่งตั้งแต่พะม่าตีกรุงศรีอยุธยาเมื่อพ.ศ. ๒๓๐๘
มาจนเสร็จสงครามคราวศึกใหญ่ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตน
โกสินทร์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ รวมเป็นระยะเวลา ๒๐ ปี เรื่องตำ
นานตอนนั้นปรากฏว่า เมื่อ พะม่ามาตีกรุงศรีอยุธยาครั้งหลังนั้น
ยกกองทัพเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรีทาง ๑ ลงมาจากเมือง
เชียงใหม่ทาง ๑ เป็น ๒ ทางด้วยกัน เวลานั้นเจ้าพระยาพิษณุโลก
ชื่อเรื่อง เป็นคนเข้มแข็งในการสงคราม พะม่าไม่กล้าไปตีเมือง
พิษณุโลก ยกหลักเลยลงมาทางเมืองสุโขทัย เจ้าพระยา
พิษณุโลกยกกองทัพติดตามไปตีพะม่า กำลังรบพุ่งติดพันกัน
อยู่ทางเมืองพิษณุโลกมีพวกไทยด้วยกันซึ่งเมือง เจ้าพระยา
พิษณุโลกก็ต้องล่าทัพกลับไปรักษาเมืองอยู่ตามเดิม เมือง
พิษณุโลกมิได้เสียแก่พะม่าเข้าศึก ในคราวที่เสียพระนครศรี
อยุธยา พวกข้าราชการในกรุง ๆ ที่หนีพะม่าได้ เห็นพระยา
พิษณุโลกเข้มแข็งก็พากันขึ้นไปอยู่ด้วยเป็นอันมาก ครั้นไม่มี
พระราชอาชิต์ปกครองกรุงศรีอยุธยาแล้ว เจ้าพระยาพิษณุโลก
ก็ตั้งตัวเป็นอิสระก๊ก ๑ มีอาณาเขตตั้งแต่เมืองนครสวรรค์
ขึ้นไป คล้ายกับเมื่อครั้งเป็นมณฑลราชธานีฝ่ายเหนืออยู่แต่
โบราณ แต่ผิดกันเป็นข้อสำคัญ ในที่เขตแดนมณฑลทาง
ข้างเหนือ พระสังฆราชาสวางคบุรีชื่อเรื่อน อยู่ที่เมืองฝาง

ตั้งตัวเป็นอิสสระจนบ้างทั้งเป็นพระ ด้วยคนทั้งหลายเชอถอ
 ว่ามีวิชาyakm พากันไปอ่อนน้อมยอมเป็นพรรคพวกเป็นอัน
 มาก เจ้าพระยาพิษณุโลกมีรูที่จะทำประการใด ก็ได้แต่ตั้ง
 รักษาเมืองมั่นไว้ ในไม่ช้าพอเจ้าพระฝางมีรพลมากก็ยกกองทัพ
 ลงมาตีเมืองพิษณุโลก นับเป็นครั้งที่ ๕ ทิมเข้าศึกตีเมือง
 พิษณุโลก เจ้าพระฝางตั้งล้อมอยู่ ๗ เดือน ต่ไม่ได้เมืองก็ต้อง
 ลำทัพกลับไป ในปีนั้นเองพอลถึงฤดูน้ำ พ.ศ. ๒๓๑๑ พระเจ้า
 กรุงธนบุรียกกองทัพขึ้นไปหมายจะตีเมืองพิษณุโลก เจ้า
 พระยาพิษณุโลกให้กองทัพลงมาชุ่มตัก ต่กองทัพ กรุงธนบุรีที่
 ปากน้ำเกยไชยแขวงเมืองนครสวรรค์ พระเจ้ากรุงธนบุรีถูก
 บันต้องลำทัพกลับลงมา เจ้าพระยาพิษณุโลกมีชัยชนะข้าศึก
 ทั้ง ๒ ทาง เห็นว่าจะตั้งตัวเป็นใหญ่ได้ก็ทำพิธีราชาภิเศกตั้งตัว
 ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ แต่เผอญเกิดโรคที่ในคอ พอรราชา
 ภิเศกได้ ๗ วันก็ถึงพิราลัย เป็นเหตุให้คนทั้งหลายเห็นว่าเพราะ
 ยกตนเกินวาสนา แต่นั้นพวกชาวพิษณุโลกก็พากันย่อท้อ เจ้า
 พระฝางได้ยกกองทัพลงมาอีก นับเป็นครั้งที่ ๖ ทิมเข้าศึกตี
 เมืองพิษณุโลก ตั้งล้อมอยู่ ๒ เดือนก็ได้เมืองพิษณุโลก เจ้า
 พระฝางให้เก็บทรัพย์กวาดผู้คนขึ้นไปเมืองฝางเสียเป็นอันมาก
 คงรักษาเมืองไว้เป็นแต่อย่างหัวเมืองขึ้นอันหนึ่ง

ถึง พ.ศ. ๒๓๑๓ พระเจ้ากรุงธนบุรีตีมณฑลนครราชสีมา
 แล มณฑลนคร ศรีธรรมราช ได้แล้ว เสด็จยกกองทัพหลวง
 ขึ้นไปปราบปรามเจ้าพระฝาง ได้ตีเมืองพิษณุโลกอีกครั้ง ๑ นับ

เป็นครั้งที่ ๗ แต่ในครั้งนั้นได้เมืองโดยง่าย เพราะเจ้าพระฝาง
 กวาดเอาผู้คนไปไว้ในเมืองฝางเสียเป็นอันมาก ไม่มีกำลังพอ
 จะป้องกันเมือง เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เขตต์แดนของ
 เจ้าพระฝางหมดแล้ว จึงทรงตั้งกรมพระราชวังบวรมหาสุร
 สิงหนาท เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระยายมราช ให้เป็นเจ้า
 พระยาสุรสีห์พิศณุวาธิราช ผู้สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลก
 เป็นหัวเมืองเอกอย่างครึ่งกรุงเก่าต่อมา

ถึง พ.ศ. ๒๓๑๘ พระม้ายกกองทัพมาตีเมืองไทยอีก คราว
 น้อะแซห่วนักแม่ทัพพะม่าทำสงครามตามแบบ อย่าง ครึ่ง พระ
 เจ้าหงษาเวดบุเรงนองยกกองทัพเข้ามาทางเมืองตาก หมายถึงตี
 หัวเมืองเหนือตัดกำลัง เสีย ก่อน แล้ว จึง จะ ลง มา ตี กรุง ธนบุรี
 ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อยัง
 ดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยาจักรี ยกกองทัพขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมือง
 เชียงใหม่กับเจ้าพระยาสุรสีห์เตรียมจะไปตีเอาเมืองเชียงแสน
 จากพะม่า ครั้นทราบว่ามียกกองทัพพะม่ายกเข้ามาทางด้านเมือง
 ตาก เจ้าพระยาทั้ง ๒ กรบล่าทัพกลับลงมาตั้งอยู่ ณ เมือง
 พิษณุโลก คอยกองทัพกรุงธนบุรีที่จะขึ้นไปสมทบรบพุ่งเข้าศึก
 ด้วยในสมัยนั้นหัวเมืองเหนือพึ่งเป็นปกติ ไพร่บ้านพลเมืองยัง
 น้อยไม่มีกำลังพอจะบุกรุกกองทัพใหญ่ของข้าศึกได้ อะแซ
 ห่วนัก ได้ทักยกกองทัพใหญ่ตรงไปตีเมืองพิษณุโลก นับเป็น
 ครั้งที่ ๘ แต่เป็นครั้งที่สุดที่ปรากฏในพงษาวดารว่าข้าศึกตี
 เมืองพิษณุโลก อะแซห่วนักหมายจะตีเมืองให้ ได้ก่อนกอง

ทัพกรุงธนบุรีขึ้นไปช่วย แต่เจ้าพระยาทั้ง ๒ ต่อบุ๋บองกันเมือง
 เป็นสามารภ พะม่าพยายามอย่างไรก็ไม่ได้เมือง จนอะแซ
 หุ่นก็ออกปากชมฝีมือแลขอตัวเจ้าพระยาจักรี แล้วให้ตั้ง
 ล้อมเมืองไว้ด้วยเห็นว่าพะมามีกำลังมากกว่า หมายถึงให้เจ้า
 พระยาทั้ง ๒ ต้องยอมแพ้ เมื่อถึงเวลาอดอยากสิ้นเสบียง
 อาหาร พะม่าคอยตัดคอกองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรียกขึ้นไปช่วย
 มิให้ส่งเสบียงอาหารเข้าไปได้ เมืองพิษณุโลกถูกข้าศึกล้อม
 อยู่ ๔ เดือน จวนจะสิ้นอาหารที่ในเมือง แต่เจ้าพระยาทั้ง ๒
 ไม่ยอมแพ้ ให้รวบรวมบรรดาคนฉกรรจ์ทั้งชายหญิงเข้าสมทบ
 กองทหารแล้วยกออกไปปล้นค่ายข้าศึกซึ่งตั้งล้อมเมืองทาง
 ด้านตะวันออก ตีหักออกไปจากที่ล้อมได้ ไปตั้งอยู่ณเมือง
 เพ็ชรบูรณ์อะแซหุ่่นก็จึงได้เมืองพิษณุโลก แต่พอได้เมืองก็
 ได้รับท่องตรามาแต่เมืองพะม่า ว่าเปลี่ยนรัชกาลใหม่เกิดวุ่น
 วายในบ้านเมือง อะแซหุ่่นก็ก็ต้องเลิกทัพกลับไป เมื่อพะม่า
 จะเลิกทัพกลับไป ครั้งนั้นให้เผาเมืองพิษณุโลกเสีย ใน
 พงษาวดารว่าไฟไหม้หมดทั้งเมือง เว้นแต่ที่บริเวณวัดมหาธาตุ
 แห่งเดียวที่ไฟมิได้ไหม้ เมืองพิษณุโลกแลหัวเมืองมณฑล
 ฝ่ายเหนือยับเยินในครั้งศึก อะแซหุ่่นก็เกือบจะเป็นร้างหมด
 ทุกเมือง ถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ยังมีพื้นที่จะทำนุ
 บำรุงหัวเมืองเหนือให้กลับคืนดังเก่า พะมาก็ยกกองทัพมาตี
 เมืองไทยอีกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ คราวนี้พะม่ายกมาทุกทาง เป็น
 กองทัพใหญ่หลวงยิ่งกว่าเคยปรากฏมาแต่ก่อน ๆ พระบาท

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้ทั้งหัวเมืองเหนือ
เหมือนอย่างกรุงสมเด็จพระนเรศวรมหาราช คงรักษาขึ้นไป
เพียงปากฟิงข้างใต้เมืองพิษณุโลก แลตั้งกองทัพใหญ่อยู่ที่
เมืองนครสวรรค์ ครั้นพะม่าพ่ายแพ้ในคราวนั้นแล้วจึงได้กลับ
ตั้งหัวเมืองเหนือขึ้นอีก

ตั้งแต่รัชชกาลที่ ๑ มา ไม่มีเหตุการณ์เป็นข้อสำคัญใน
พงษาวดารที่เกี่ยวเนื่องกับเมืองพิษณุโลก นอกจากปรากฏว่า
เมื่อในรัชชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่อยังทรงผนวช ได้เสด็จธุดงค์ไปถึงเมืองพิษณุโลก เมือง
สวรรคโลกแลเมืองสุโขทัย ทรงได้พระแท่นมั่งคสิลา กับ
หลักศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหง แลหลักศิลาจารึก
(ภาษาเขมร) ของพระมหาธรรมราชาลิไทยลงมาเป็นต้น ที่จะ
ได้สอบศิลาจารึกเรื่องพงษาวดารกรุงสุโขทัยเป็นหลักฐานมา
แต่ครั้งนั้น ถึงรัชชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นไปเมืองพิษณุโลกอีกครั้งหนึ่ง เมื่อปีขาล
พ.ศ. ๒๔๐๕ ถึงรัชชกาลที่ ๕ โปรดให้ตั้งมณฑลแลเทศาภิบาล
เอาเมืองพิษณุโลกเป็นที่ว่าการมณฑล ๑ แต่ พ.ศ. ๒๔๓๘ เป็น
ต้นมา แลเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าอยู่หัวเสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ เสด็จประทับที่เมือง
พิษณุโลกทรงหล่อพระพุทธชินราชจำลองลงมาเป็นพระประธาน
วัดเบญจมบพิตร ถึงรัชชกาลปัจจุบันนี้ได้เสด็จขึ้นไปสมโภชน์
พระพุทธชินราชณเมืองพิษณุโลก พ.ศ. ๒๔๕๔ อีกครั้งหนึ่ง
เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลกมีเนื้อความดังพรรณามานี้

ของโบราณในเมืองพิษณุโลก

เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองสำคัญ ชั้นหลังไม่เก่าแก่เหมือนเมืองลพบุรี แลเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย ถึงเป็นราชธานีก็ไม่ปานเท่าเมืองสุโขทัยแลกรุงศรีอยุธยา เพราะฉะนั้นของโบราณที่เมืองพิษณุโลกจึงมีน้อยกว่า ๔ เมืองนั้น แต่ที่ว่าโบราณวัตถุซึ่งนับถือกันว่า เป็นของสำคัญ ชั้น ที่สุด สิ่งหนึ่งในสยามประเทศนี้ มีอยู่ในเมืองพิษณุโลก คือพระพุทธรูปซึ่งทรงพระนามว่า “พระพุทธรชินราช” อันประดิษฐานอยู่ณวัดมหาธาตุ พระพุทธรูปองค์นั้นนับถือกันทั่วทั้งประเทศ แม่สมเด็จพระราชาธิบดี ตั้งแต่ ครั้ง กรุงศรีอยุธยา มาจน กรุงรัตนโกสินทร์นี้ ถ้าพระองค์ใดมีโอกาสเสด็จขึ้นไปถึงเมืองเหนือ ก็คงเสด็จไปกระทำสักการะบูชาสมโภชน์พระพุทธรชินราชทุกพระองค์ ที่จะเว้นห้ามไม่ ของโบราณที่เมืองพิษณุโลก นอกจากพระพุทธรชินราช ยังมีที่พระราชวังแล้วที่อื่น ๆ อันมีเรื่องตำนานหลายแห่ง จะพรรณนาต่อไปโดยลำดับ

วัดมหาธาตุ

วัดมหาธาตุอยู่ริมหน้าทางฝั่งตะวันออก เป็นวัดใหญ่แลสำคัญกว่าวัดอื่นในเมืองพิษณุโลก มีพระมหาธาตุรูปพระปรางค์อยู่กลาง เห็นจะสร้างแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี แต่ซ่อมแซมแก้ไขมาหลายครั้งหลายสมัย รูปเช่นคงอยู่ทุกวันนี้

ดูแบบอย่างกรุงศรีอยุธยา. รอบพระมหาธาตุมีพระ
ระเบียง เถมีวิหาร ๔ ทิศ วิหารหลวงอยู่ทางทิศตะวันออก
วิหารพระพุทธชินราชอยู่ทิศตะวันตก วิหารพระพุทธชินสีห์
อยู่ทิศเหนือ วิหารพระศาสดาอยู่ทิศใต้ วิหารทั้ง ๔ ทิศนี้ยัง
บริบูรณ์อยู่ตามแบบเดิมแต่วิหารพระพุทธชินราชหลังเดียว เถ
มีบานประตูประดับมุกช้างกรุงศรีอยุธยา ซึ่งพระเจ้า
บรมโกษทรงสร้างมอักษรรจกรอยู่เป็นสำคัญ วิหารพระพุทธ
ชินสีห์ กับ วิหาร พระ ศาสดา นั้น เดิม หัก พังหมด พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างขึ้นใหม่ แต่เล็ก
กว่าของเดิมแต่โปรดให้ปั้นพระพุทธรูปแทนพระพุทธชินสีห์ เถ
พระศาสดา (ซึ่งอยู่ในกรุงเทพฯ) ไว้ในวิหารนั้นด้วย
วิหารหลวงทิศตะวันออกนั้นยังหักพังเหลือแต่ผนังอยู่จนทุกวันนี้
พระอุโบสถวัดมหาธาตุก็เป็นฝีมือช่างกรุงเก่ายังบริบูรณ์
อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ นอกจากที่กล่าวมายังมีวิหาร
เถพระเจดีย์อีกมาก แต่ไม่เป็นสิ่งสำคัญ

ตำนานพระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์

มีเนื้อความในหนังสือพงษาวดารเหนือว่า พระเจ้าศรีธรรม
ไตรปิฎกซึ่งสร้างเมืองพิษณุโลกนั้น ทรงดำริห์จะสร้างพระพุท
ธูป ๓ พระองค์ ให้ช่างสุโขทัยกับช่างเชียงใหม่^๒ ช่วยกันปั้นหุ่น

๑ กระเบื้องทองที่ประดับพระมหาธาตุ พังประดับเมื่อรัชกาลที่ ๕

๒ ในหนังสือเรียกว่าชาวเมืองศรีสัชฌาย์ กับชาวเมืองหริภุญไชยแต่ความเป็นอัน
เดียวกันนั่นเอง

พระพุทธรูปนั้น แล้วทรงเททองสัมฤทธิ์หล่อเมื่อวัน
 พุธหัตถี เดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะแม (ประมาณว่าในปีจอ
 พ.ศ. ๑๕๐๗) สำเร็จเรียบร้อยแต่ ๒ พระองค์ คือพระพุทธร
 ชินสี่หีบกับพระศาสดา แต่พระพุทธรชินราชนั้นต้องหล่อ
 หลายครั้งจึงสำเร็จ แล้วเอาเศษทองที่เหลือหล่อพระพุทธรูป
 ๓ พระองค์นั้น หล่อเป็นพระพุทธรูปขนาดเล็กไว้ อีกพระองค์
 ๑ จึงเรียกกันว่า “พระเหลือ” ประดิษฐานไว้ในกุฏิที่ใต้
 ต้นโพธิ์สามเสา ซึ่งปลูกไว้ตรงที่หล่อพระพุทธรูป ๓ พระองค์
 นั้น กุฏิพระเหลือนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงปฏิสังขรณ์ครั้งทรงผนวชเป็นสามเณร ได้ตามเสด็จ
 สมเด็จพระบรมชนกนารถขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลก ต่อมาถึง
 รัชกาลที่ ๕ เมื่อทรงหล่อจำลองพระพุทธรชินราชมาเป็น
 พระประธานวัดเบญจมบพิตร โปรดให้ปลูกต้นโพธิ์ตรงที่หล่อ
 อีกต้นหนึ่ง ต่อต้นโพธิ์สามเสาลงมาข้างใต้ แล้วทรงหล่อพระ
 เหลืออีกองค์ ๑ แต่โปรดให้ประดิษฐานไว้ในราษฏรบุชาณ
 เมืองลับแล

ลักษณะของพระพุทธรชินราช กับพระพุทธรชินสี่หีบ แม้
 พิจารณาดูในบัดนี้ ก็เห็นได้ว่า เลอกเอาลักษณะที่งามในแบบ
 อย่างพระพุทธรูปสุโขทัยกับเชียงใหม่มาปรุงผสมกัน สมดัง
 ความที่กล่าวในพงษาวดารเหนือ จึงงามหาที่เปรียบมิได้ แต่
 พระศาสดานั้นลักษณะต่างไป สงสัยว่าจะหล่อมาต่อชั้นหลัง
 มิใช่ฝีมือช่างเดียวกัน ถึงในจดหมายเหตุเก่าซึ่งกล่าวถึงสมเด็จพระ

พระราชบิดาครั้งกรุงศรีอยุธยาเสด็จขึ้นไปสมโภชน์ ก็ออก
 พระนามแต่พระพุทธชินราชกับพระพุทธชินสีห์ หาได้กล่าวถึง
 พระศาสดาไม่ แต่พระพุทธรูปทั้ง ๓ พระองค์นั้นประดิษฐาน
 อยู่ในวัดมหาธาตุเมืองพิษณุโลกด้วยกันมาตลอดเวลากว่า ๔๐๐ ปี
 จนถึงรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์นี้ จะเป็นในปีใดไม่
 ปราบฎ วิหารพระศาสดาหักพัง จึงมีผู้เชิญพระศาสดาลงมา
 กรุงเทพฯ เดิมไว้ที่วัดบางอ้อข้างแขวงจังหวัดนนทบุรี ถึง
 รัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติเมื่อยังเป็น
 พระยาศรีพิพัฒน์ เชิญไปไว้วัดประดู่แขวงจังหวัดธนบุรี ครั้น
 รัชกาลที่ ๔ โปรดให้เชิญมาไว้ที่ मुखหน้าพระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ
 ต่อมาทรงสร้างพระวิหารที่วัดบวรนิเวศ แล้วโปรดให้เชิญ
 พระศาสดาไปประดิษฐานไว้ในวิหารนั้น สืบมาจนบัดนี้ พระ
 พุทธชินสีห์นั้นอยู่ที่วัดมหาธาตุเมืองพิษณุโลกจนรัชกาลที่ ๓
 วิหารปรักหักพัง กรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเทพจึงโปรด
 ให้เชิญมากรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๔ ประดิษฐานไว้ในวัด
 บวรนิเวศซึ่งพระองค์ทรงสร้าง เดิมไว้ที่ मुखหลังพระอุโบสถ
 ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงผนวช
 เป็นเจ้าอาวาสวัดนั้น จึงโปรดให้เชิญมาประดิษฐานไว้ในพระ
 อุโบสถสืบมาจนบัดนี้

วัดวิหารทอง

วัดวิหารทองเป็นวัดใหญ่อีกวัดหนึ่งในเมืองพิษณุโลก อยู่
 ทางฝั่งตะวันตก เืองกับวัดมหาธาตุหน้อยหนึ่ง วัดนี้เดิมมีพระ

พุทธรูปหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ยืนสูง ๑๘ ศอก เมื่อรัชชกาลที่ ๓
เห็นจะเป็นเพราะเหตุด้วยวิหารหักพัง พระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้เชิญลงมากรุงเทพฯฯ ทรงสร้างวิหาร
ประดิษฐานไว้ในวัดสระเกษ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๘ ถึงรัชชกาลที่ ๔
ทรงเฉลิมพระนามว่า พระอัฐารสศรีสุคตทศพลญาณบพิตร
แต่ที่วัดวิหารทองเดิมนั้นหักพังหมดแล้ว ยังเหลือแต่ผนัง

วัดจุฬามณี

วัดจุฬามณีอยู่ริมน้ำฝั่งตะวันออก ใต้เมืองพิษณุโลกลง
ไปทางเรือสัก ๘ กิโลเมตร วัดนี้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
ทรงสร้าง เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๓ สร้างตรงที่เมืองเดิมแต่ครั้งขอม
แปลงเทวสถานของขอมเป็นพระปรางค์ ระหว่างพระอุโบสถ
กับพระวิหารหลวง ครั้นสร้างเสร็จแล้วเมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๘ สมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถ ทรงพระราชศรัทธาเสด็จออกทรง
ผนวชอยู่ที่วัดจุฬามณี ๘ เดือนกับ ๑๕ วันจึงได้ลาผนวช ยัง
มีโคกถมดินกับรอยก่ออิฐอยู่แห่งหนึ่งทางริมน้ำตอนหน้าวัดข้าง
ฝ่ายเหนือ เห็นจะเป็นที่ปลูกพระตำหนักทรงผนวชของสมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถ ปรางค์อยู่จนบัดนี้ เสด็จมณฑลพระ
พุทธบาทอยู่ในวัดจุฬามณีนี้อีกแห่งหนึ่ง มีศิลาจารึกครั้ง
รัชชกาลสมเด็จพระนารายณ์ เล่าเรื่องที่สมเด็จพระบรมไตร
โลกนาถทรงสร้างวัดจุฬามณีแลที่เสด็จออกทรงผนวชตั้งกล่าว

* การที่สร้างบางที่จะทรงสถาปนาวัดซึ่งมีอยู่แล้วเป็นพระอารามหลวงก็เป็นได้

มา แล้วกล่าวความต่อไปว่าเมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๒ สมเด็จพระ
นารายณ์ได้ โปรดให้เอาผ้า วัด รอยพระพุทธบาท ณ เขาสุวรรณ
บรรพต แล้วจารองรอยพระพุทธบาทลงแผ่นศิลาไปประดิษ
ฐานไว้ ณ วัดจุฬามณีนั่น

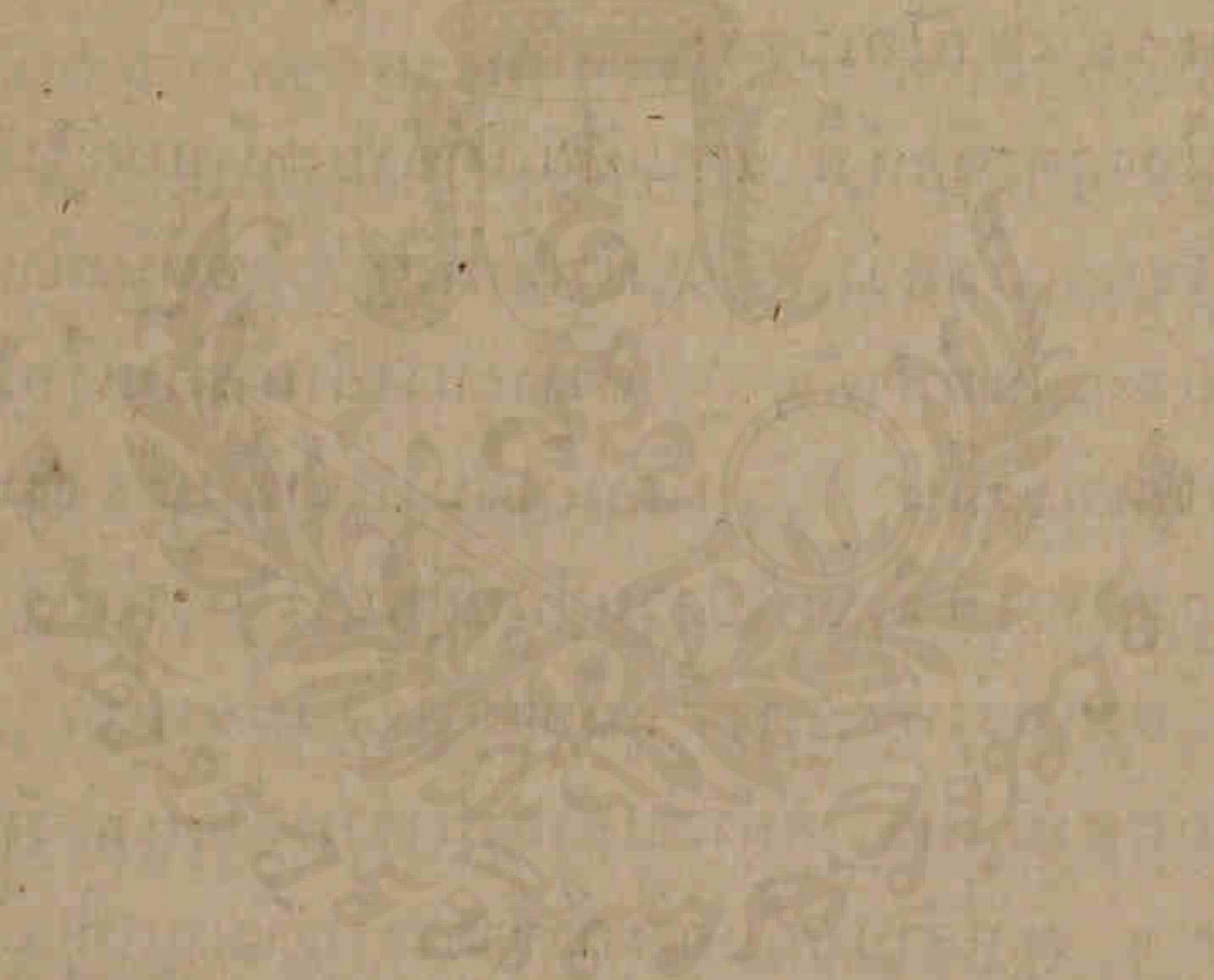
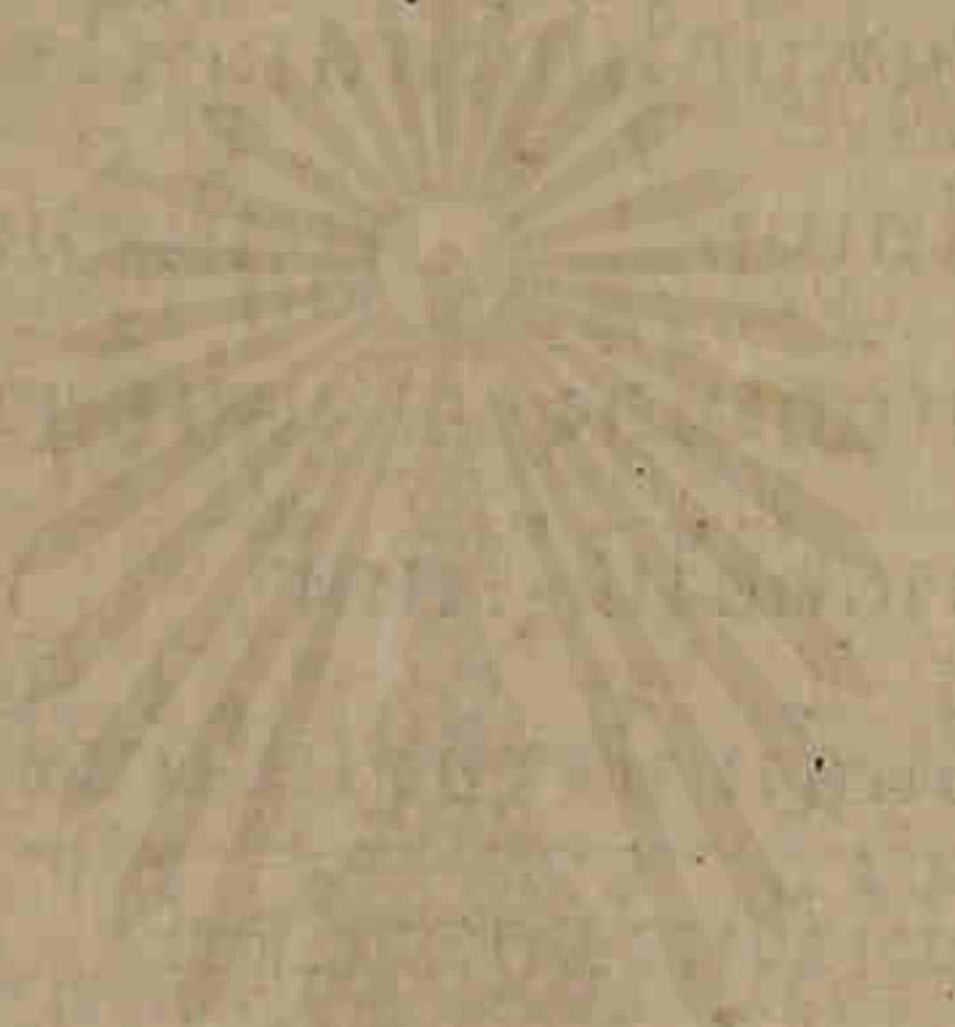
พระราชวังเมืองพิษณุโลก

พระราชวังเมืองพิษณุโลก อยู่ทางฝั่งตะวันตกข้างใต้ โรง
ทหารเดียนนี้ ยังมีแต่สระข้างพระราชมณเฑียรกับเนินดิน แล
มีศาลเทพารักษ์ที่พวกชาวเมืองไปบูชาปรากฏอยู่ สิ่งอันหา
มิ สมเด็จพระราชาธิบดีซึ่งครองกรุงศรีอยุธยาได้เคยประทับ
อยู่ที่พระราชวังนี้หลายพระองค์ คือสมเด็จพระบรมไตรโลก
นาถพระองค์ ๑ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ พระองค์ ๑ สมเด็จพระ
บรมราชาหน่อพุทธังกูรพระองค์ ๑ (เข้าใจว่าสมเด็จพระ
ไชยราชาธิราชด้วยพระองค์ ๑) สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช
พระองค์ ๑ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชพระองค์ ๑ รวมเป็น
๖ พระองค์ด้วยกัน แต่ชนเจ้าเมืองเห็นจะตั้งจวนอยู่ก่อน

สระแก้ว

สระแก้วอยู่นอกเมืองพิษณุโลก ทางด้านตะวันออก คือ
ตรงที่บริเวณสถานีรถไฟบัดนี้ เดิมมีสระแลเห็นจะมีตำหนัก
เป็นที่ประพาศของเจ้านายที่ครองเมืองพิษณุโลก คล้าย ๆ กับ
สระประทุมวันที่กรุงเทพฯ นี้ แลว่าเป็นที่ทำพิธีสงกรานต์เวลา

มีชัยชนะข้าศึกด้วย เวลาเมื่อก่อนทำทางรถไฟยังมีสระเต
 เกาะกลางสระเหลื่ออยู่ พอเห็นเป็นเคำบ้าง
 ของโบราณในเมืองพิษณุโลกมีสิ่งสำคัญดังพรรณามา

เมืองอุตรดิตถ์

ทางรถไฟสายเหนือไปถึงสถานีพิไชย เป็นระยะทางจาก
กรุงเทพฯ ๓๔๔ กิโลเมตร ตรงนี้เดิมตั้งเมืองพิไชยอันเป็น
หัวเมืองใหญ่ฝ่ายเหนือเมือง ๑ แต่เดิมนั้นคงเป็นเพียงอำเภอ
ด้วยเหตุตั้งจะอธิบายต่อไปข้างหน้า พ้นนั้นไปทางรถไฟไป
ข้ามลำน้ำน่านซึ่งเป็นกิ่งหนึ่งของแม่น้ำเจ้าพระยาที่ชุมทางบ้าน
ดาราขึ้นไปถึงสถานที่จังหวัดอุตรดิตถ์ เป็นระยะทางห่างจาก
กรุงเทพฯ ๓๔๘ กิโลเมตร

เมืองอุตรดิตถ์นี้ เดิมเป็นแต่ตำบลบ้านอยู่ในเขตต์ของ
เมืองพิไชย เรียกว่า “บางโพธิ์ท่าอิฐ” อยู่ริมลำน้ำน่านข้าง
ฝั่งตะวันตกเป็นที่สำคัญ เพราะทางลำน้ำน่านเรือใหญ่ขึ้นไป
ได้สะดวกเพียงนั้น เหนือขึ้นไปนำตนเรือบรรทุกสินค้า
ไปจากกรุงเทพฯ จึงขึ้นไปรวมกันอยู่ที่บางโพธิ์ท่าอิฐ พวก
พ่อค้าเมืองหลวงพระบาง เมืองแพร่ เมืองน่าน ตลอดจน
แดนสิบสองปันนา ก็นำสินค้ายกลงมาจำหน่ายและรับซื้อสินค้า
กรุงเทพฯ ณ ตำบลนั้นการค้าขายเจริญขึ้นทุกที ถึงรัชชกาล
ที่ ๕ ที่ตำบลบางโพธิ์ท่าอิฐเกิดเป็นตลาดท่าเลคำใหญ่โตใน
เมืองเหนือแห่งหนึ่ง จึงโปรดให้ตั้งขึ้นเป็นเมือง เรียกว่าเมือง
อุตรดิตถ์ แต่ชั้นแรกยังเป็นเมืองขึ้นของเมืองพิไชย ครั้น
นานมาพวกพ่อค้าและราษฎรที่เมืองพิไชยพากันตั้งถิ่นเดิมย้าย

ไปตั้งภูมิลำเนาประกอบการค้าขายที่เมืองอุตรดิตถ์มากขึ้น ผู้
คนในเมืองพิไชยร่วงโรยลง จึงโปรดฯ ให้ย้ายที่ว่าการเมือง
พิไชยขึ้นไปตั้งที่เมืองอุตรดิตถ์ เรียกชื่อว่าเมืองพิไชย ที่เมือง
พิไชยเดิมลดลงเป็นอำเภอ เรียกว่าอำเภอพิไชยเก่า มาถึง
รัชกาลปัจจุบันนี้โปรดฯ ให้เรียกนามว่าจังหวัดอุตรดิตถ์ และ
อำเภอพิไชยเก่านั้น ให้เรียกว่าอำเภอเมืองพิไชยจนบัดนี้

ของโบราณในจังหวัดอุตรดิตถ์

ในแขวงจังหวัดอุตรดิตถ์มีเมืองและสถานที่ของโบราณ
อันมีเรื่องในพงษาวดารหลายแห่งจะกล่าวถึงแต่ที่สำคัญ ส่วน
เมืองนั้น คือเมืองทุ่งยั้ง ๑ เมืองพิไชย ๑ เมืองฝาง ๑ เมือง
ลับแล ๑ สถานที่สำคัญ คือ พระแท่นศิลาอาสน์ ๑ บ่อ
เหล็กน้ำพี้ ๑

๑. เมืองทุ่งยั้งอยู่ทางทิศตะวันตก ห่างลำน้ำน่านตรง
ที่ตั้งเมืองอุตรดิตถ์ประมาณ ๓ กิโลเมตร ถนนแต่เมืองอุตรดิตถ์
ไปพระแท่นศิลาอาสน์ผ่านไปทางเมืองทุ่งยั้ง ยังมีคู และแนว
กำแพงเมืองของโบราณปรากฏอยู่ ที่ในเมืองก็ยังมีบ้านเรือน
ราษฎรตั้งทำเรือกสวนอยู่บ้าง มีวัดมหาธาตุของโบราณอยู่กลาง
เมือง พระเจดีย์ที่เป็นพระมหาธาตุเดิมเป็นเจดีย์ไทย (อย่าง
ยอดทรงพุ่มเข้าบิณฑ์) แต่หักพังมีผู้ซ่อมแปลงเป็นรูปทรง
อย่างอื่นเสียแล้ว แต่พระวิหารหลวงเป็นของเก่า เห็นจะ
บูรณะปฏิสังขรณ์เมื่อรัชกาลพระเจ้าบรมโกษฐ์ (คราวเดียว

กับทำบานमुखวัดมหาธาตุเมืองพิษณุโลก) ฝาผนังข้างในพระ
 วิหารหลวงเขียนเรื่องสังข์ทอง เป็นฝีมือช่างครั้งกรุงเก่ายัง
 ปรากฏอยู่ เหตุที่เขียนเรื่องสังข์ทอง เพราะมีคำปะรำปะรา
 ในเมืองเหนือกล่าวกันว่า เมืองทุ่งยั้งนเป็นเมืองท้าวสามล
 ในเรื่องสังข์ทอง แต่ถ้าจะว่าโดยทางพงษาวดารเมืองทุ่งยั้งน
 มีหลักฐานว่าเป็นเมืองโบราณชั้นเก่าก่อนเมืองพิไชย ใน
 พงษาวดารเห็นว่าบาธรรมราชเจ้าเมืองสวรรคโลกสร้าง และ
 ว่าเดิมชื่อกำโพชนคร แต่ห้ามหลักฐานอื่นประกอบไม่ ใน
 กฎหมาย (ลักษณะลักพา) ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีต่อทอง
 ก็เรียกชื่อเมืองทุ่งยั้งเป็นคู่กับเมืองบางยม เมืองบางยมเดยวัน
 เป็นเมืองร้าง อยู่ริมลำน้ำยมเก่าในระหว่างเมืองทุ่งยั้งกับเมือง
 สวรรคโลก ในทำเนียบเดิมก็ว่าเมืองทุ่งยั้งเมืองบางยมเป็น
 เมืองชั้นของเมืองสวรรคโลก ถ้าพิเคราะห์ดูโดยภูมิแผนที่บ่ง
 ให้เห็นชัดว่าเมืองทุ่งยั้งบางยมทั้ง ๒ นี้ คงเป็นเมืองไทยสร้างใน
 สมัยเมื่อรุกแดนขอมลงมาตั้งมั่นได้ ณ เมืองชะเลียง คือเมือง
 สวรรคโลกบัดนี้ จึงตั้งเมืองบางยมเป็นด่านเมืองรักษาแนว
 ลำน้ำยมทางฝั่งตะวันตก แล้วตั้งเมืองทุ่งยั้งขึ้นเป็นเมืองด่าน
 รักษาแนวลำน้ำนั้นต่อออกมาตั้งทางฝั่งตะวันตก (ในสมัย
 นั้น แนวลำน้ำนั้นยังอยู่ใกล้เมืองทุ่งยั้งไม่ห่างเหมือนเดยวัน)
 เพราะแดนขอมอยู่ทางตะวันออก ต่อมาถึงสมัยเมื่อราชวงศ์
 พระร่วงครองกรุงสุโขทัย เมืองทุ่งยั้งก็เห็นจะยังเป็นเมืองใหญ่
 และนับว่าเป็นเมืองสำคัญอันหนึ่ง เพราะเป็นเมืองหน้าด่านอยู่

ต่อแดนประเทศราชทางลำน้ำน่าน จึงถึงยกช่อขึ้นขานใน
 กฎหมายกรุงศรีอยุธยา ในจำพวกเมืองสำคัญข้างฝ่ายเหนือ
 เรียกในกฎหมายนั้นเป็นคู่ๆกันว่า เมืองซากังราวกำแพงเพชร
 เมืองสระหลวงสองแคว เมืองชะเลียงสุโขทัย เมืองทุ่งยั้งบาง
 ยมดั่งนี้ พิเคราะห์ตามเรื่องพงษาวดารดูเหมือนเมืองทุ่งยั้งจะมา
 เสื่อมสำคัญตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เพราะ
 เหตุที่พระยาชะเลียงเป็นขบถเอาเมืองไปขึ้นแก่เชียงใหม่ ครั้น
 เสร็จสงครามได้เมืองคืนมาแล้ว สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
 โปรดให้ตัดเขตต์แดนเมืองสวรรคโลก ซึ่งอยู่ทางลำน้ำน่านมา
 รวมตั้งเป็นเมืองพิไชยขึ้นอีกเมือง ๑ เมืองทุ่งยั้งจึงเป็นเมืองชน
 เมืองพิไชยแต่นั้นมา ครั้นนานมาสายน้ำน่านเปลี่ยนกระแส
 เชาวฝั่งมาทางตะวันออก ลำน้ำห่างเมืองมาทุกที เมืองทุ่งยั้ง
 ก็กลายเป็นเมืองคอน พวกชาวเมืองจึงพากันอพยพลงมาตั้ง
 ภูมิลำเนาที่ริมน้ำเสียวโดยมากจนเกิดเป็นตำบลบ้านท่าอิฐ และ
 บางโพธิ์ดังบรรยายมาข้างต้น ที่เมืองทุ่งยั้งไม่ร้างเป็นป่าไป
 เหมือนอย่างเมืองบางยม เพราะมีพระแท่นศิลาอาสน์ซึ่งคน
 ทิ้งหลายนับถือว่าเป็นมหาเจดีย์สถานอยู่ที่เขาทองข้างหลัง
 เมือง พวกสัปบุรุษที่ไปนมัสการผ่านเมืองไปมาอยู่เสมอ เลย
 เป็นเหตุให้เมืองทุ่งยั้งได้นามใหม่อีกนาม ๑ ว่า “เมืองศรีพนม
 มาศ” ปราบกฏอยู่ในทำเนียบ แต่จะตั้งนามใหม่นั้นเมื่อครั้งไหน
 หาทราบไม่

๒. พระแท่นศิลาอาสน์อยู่บนยอดเขาทอง อันเป็นเนินเทือกศิลาแดงทางด้านตะวันตกกเมืองทุ่งยั้ง ห่างเมืองไปประมาณสัก ๒ กิโลเมตร นับถือกันว่าเป็นพระพุทธรูปอาสน์มีคนไปบูชาเสมอ และมีกำหนดการประชุมมหาชนไปบูชาเวลาเทศกาลกลางเดือนสามกับกลางเดือนสี่ทุกปีมิได้ขาด มีผู้ศรัทธา ก่อสร้าง สถานที่ต่าง ๆ ถวายเป็นพุทธบูชาเป็นอันดีมา จนเป็นวัดใหญ่แห่งหนึ่ง ตัวพระแท่นศิลาอาสน์นั้นเห็นจะเป็นศิลาแดง แต่รูปสัณฐานของเดิมจะเป็นอย่างไรทุกวันนี้เห็นไม่ได้แก่ตา ด้วยทำลวดลายแต่งประกอบเป็นสัณฐานพุทธบัลลังก์ลังรัก ปิดทองประดับกระจก มีมณฑป สรวมพระแท่นชั้นในแล้วสร้างวิหารใหญ่อีกชั้น ๑ มีกำแพงแก้วรอบต่อออกไปในลานวัดพระแท่นมีหอรบขัง และศาลาใหญ่น้อยอีกหลายหลัง มีวิหารอีกหมู่ ๑ เรียกว่าวัดพระยืนอยู่บนเนินไม้ห่างวิหารพระแท่นนัก ที่วัดพระยืนนี้มีวิหารหลัง ๑ กับมณฑปหลัง ๑ ในมณฑปนั้นประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาททั้งซ้ายขวาเคียงกันอย่างรอยเท้าคนยืน จึงเรียกว่าพระยืนพิจารณาคุณบรรดาของที่สร้างไว้ในจังหวัดพระแท่นศิลาอาสน์ไม่เห็นมีของสิ่งใด ที่ฝีมือจะเก๋ถึงครึ่งกรุงสุโขทัย เป็นราชธานีสักสิ่งเดียว ที่เป็นของอย่างเก๋ก็เพียงฝีมือช่างกรุงศรีอยุธยา ข้อนี้ก็สมกับเป็นเรื่องพงษาวดารด้วยพระแท่นศิลาอาสน์นี้มีได้กล่าวถึงในศิลาจารึกครึ่งกรุงสุโขทัย คงมาเลื่อมใสกันต่อในชั้นกรุงศรีอยุธยา แรกปรากฏในหนังสือพระราช

พงษาวดาร เมื่อแผ่นดินพระเจ้าบรมโกษรู้ ว่าเมื่อ พ.ศ. ๒๒๘๓ ได้เสด็จขึ้นไปนมัสการพระแท่นศิลาอาสน์ และครั้งนั้นได้ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์มหาเจดีย์สถาน ณ ที่ต่าง ๆ ตามหัวเมืองเหนือ มีวัดมหาธาตุเมืองพิษณุโลกเป็นต้น ของที่ทรงปฏิสังขรณ์ยังปรากฏอยู่เป็นหลายแห่ง แต่พระแท่นศิลาอาสน์คงเป็นที่นับถือของมหาชนว่า เป็นมหาเจดีย์สถานมาก่อน รัชกาลพระเจ้าบรมโกษรู้แล้วจึงได้เสด็จไปนมัสการ

เรื่องตำนานของพระแท่นศิลาอาสน์ตามความที่กล่าวกันในพื้นเมืองนั้น อ้างเรื่องถอยหลังลงไปถึงครั้งพระพุทธเจ้าทั้ง ๕ พระองค์ยังเสวยพระชาติเป็นสัตว์เดือยาน ว่าได้มาจำศีลบำเพ็ญพุทธบารมอยู่ด้วยกัน ณ ที่ตำบลนี้ ครั้นถึงปัจฉิมชาติพระองค์ใดได้ตรัสรู้แล้วก็ว่าได้เสด็จมาประทับ ณ พระแท่นศิลาอาสน์นั้นทุกพระองค์ แต่ถ้าพิจารณาดูโดยหลักฐานในทางโบราณคดี เหตุที่จะสร้างพระแท่นศิลาอาสน์นั้นเห็นมีเค้าเงื่อนอยู่อย่างหนึ่ง ด้วยประเพณีในมัชฌิมประเทศ แต่ชั้นเดิมมาจนครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชนั้น การที่จะสร้างพระพุทธรูปหามืออย่างธรรมเนียมใหม่ ถ้าจะทำสวดลายเป็นเรื่องพุทธประวัติย่อมทำเป็นรูปพระพุทธอาสน์ หรือมีฉนวนนั้นก็ทำรูปรอยพระพุทธบาท หรือรูปพระธรรมจักรเป็นเครื่องหมายแทนพระพุทธองค์ พระพุทธรูปนั้นพวกโยนกชาวเมืองคันธารราชข้างฝ่ายเหนือคิดประดิษฐ์ขึ้นต่อเมื่อราว พ.ศ. ๕๕๐ แล้วจึงทำแพร่หลายต่อไปในที่อื่นโดยอันดับมา เพราะเหตุเดิม

เป็นเช่นว่ามานี้ แม่เมื่อพุทธศาสนิกชนชอบบูชาพระพุทธรูป
 ทั่วไปแล้ว การที่จะสร้างพระประธานในโบสถ์วิหารก็ยังไม่ทิ้ง
 คติเดิม มักทำฐานชุกชี หมายความว่าพุทธอาสน์อย่างแบบ
 เดิมเสียชั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงทำฐานตั้งพระพุทธรูปบนฐาน
 ชุกชีนั้นเลยเป็นแบบอย่าง แม่พระอารามหลวงในกรุงเทพฯ
 ก็มีฐานชุกชีแทบทั้งนั้น ความคิดที่หาพระแท่นศิลาอาสน์
 เป็นความคิดเดียวกับที่หาอาสนะบูชาของเดิม รอยพระพุทธร
 บาทคู่ ที่เรียกว่าพระยืนอันมีอยู่ในวัดพระแท่นศิลาอาสน์ ก็
 เป็นของสร้างตามความคิดเดิมมาแต่ตำราอันเดียวกัน เพราะ
 ฉะนั้นผู้ที่มาคิดสถาปนาพระแท่นศิลาอาสน์และพระยืน น่า
 จะเป็นผู้มีความรู้และเคยเห็นของเก่ามาแต่ก่อน บางทีจะเป็น
 พวกพระสงฆ์ซึ่งไปศึกษามาแต่ลังกาทวีป ในครั้งรัชกาล
 สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ หรือภายหลังนั้นมา มาคิด
 สร้างขึ้นเมื่อมีผู้สรรทธาเลื่อมใสมาก ดำเนินที่ว่าพระเจ้า
 พระองค์เคยมาจำศีลแต่บุเรชาติ และได้มาประทับยับยั้งใน
 เวลาเมื่อตรัสรู้แล้ว เห็นจะเกิดขึ้นประกอบต่อภายหลัง
 วิหารพระแท่นศิลาอาสน์ไฟฟ้าใหม่หมด วิหารเดิวนั้น
 เป็นของสร้างใหม่ ของที่ไฟไหม้สูญไปคราวนั้นน่าจะเสียตาย
 บานประตูวิหารคู่ เป็นของโบราณฝีมือทำดีหน้าดูหนักหนา
 แกะไม้ออกมาเด่นเป็นลายซ้อนกันหลายชั้น แม่ลายเป็นก้าน
 ขดปลายกนกเป็นรูปภาพต่าง ๆ มีรูปราชสีห์เป็นต้น ลายเดียวกับ
 ปลายบานमुखที่วิหารพระพุทธชินราชเมืองพิษณุโลก สันนิษ

ฐานว่าเห็นจะเป็นบานเดิมของวิหารพระพุทธชินราช บางที
จะสร้างแต่ครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระเจ้าบรมโกษ
ทรงพระราชศรัทธาให้ทำบานประดับมุขตามลายเดิมถวายแทน
แล้ว จึงโปรดให้เอาบานเดิมนั้นไปใช้เป็นบานวิหารพระแท่น
ศิลาอาสน์

๓. เมืองพิไชย ตัวเมืองเดิมตั้งอยู่ริมน้ำ่าน ทางฝั่ง
ตะวันออกตรงหลังสถานีพิไชยดังกล่าวมาแล้ว เดิมจะเป็น
เมืองขนาดเล็ก และภูมิแผนที่เมืองจะเป็นอย่างไรเดี๋ยวนี้
ทราบไม่ได้ ด้วยสายน้ำเซาะตลิ่งตรงที่ตั้งเมืองมาช้านาน บ่อม
ปราการและของโบราณซึ่งสร้างไว้ในเมืองพังลงน้ำไปเสียแล้ว
โดยมาก ยังเหลือแต่วัดโบราณสักสองสามวัด พอรู้ว่าเป็น
เมืองเก่าเท่านั้น

เรื่องตำนานเมืองพิไชย ในพงษาวดารเหนือกล่าวแต่ว่า
เจ้าไวยยกษัตริย์สร้างเมืองพิไชย จะเป็นพวกไหนสร้างและสร้าง
เมื่อไรไม่ได้ความชัด ที่แรกปรากฏนามเมืองพิไชยเป็นหลัก
ฐานในทางพงษาวดาร มีในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า “จุล
ศักราช ๘๕๒ จอศก แรกให้ก่อกำแพงเมืองพิไชย” ดังนี้
เอาศักราชเทียบกับเรื่องพงษาวดาร ได้ความว่าขณะนั้นสมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถสวรรคตแล้ว ๒ ปี สมเด็จพระบรมราชา
ธิราชที่ ๓ ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ได้รับรัชทายาท
ครองกรุงศรีอยุธยา พระราชโอรสอีกพระองค์ ๑ ทรงพระนาม
ว่า เชษฐา (ซึ่งต่อมาได้เสวยราชย์เป็นสมเด็จพระรามาธิบดี

ที่ ๒) นั้น เป็นพระมหาอุปราชครองเมืองพิษณุโลก จึง
 เป็นทางสันนิษฐานว่า เมืองพิไชยเห็นจะตั้งในแผ่นดินสมเด็จพระ
 พระบรมไตรโลกนาถ เมื่อได้หัวเมืองเหนือกลับคืนมาจาก
 เมืองเชียงใหม่ตั้งกล่าวแล้ว แต่ยังมีได้ทันจะได้ทำบ่อมปรากฏ
 พอพระเชษฐาได้ครองเมืองเหนือจึงลงมือสร้างเมื่อพ.ศ. ๒๐๓๓
 ดังกล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดาร

เมืองพิไชยเดิมกำหนดในทำเนียบเป็นชั้นเมืองตรีเสมอ
 กับเมืองพิจิตรและเมืองนครสวรรค์ แต่ในสมัยเมืองกรุงศรี
 ออยุธยาเป็นราชธานีไม่มีใครมีเรื่องราวปรากฏในพงษาวดาร มา
 มีเรื่องราวเป็นเมืองสำคัญ ต่อถึงสมัยกรุงธนบุรีเป็นราช
 ธานี ปรากฏว่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๔ พระเจ้ากรุงธนบุรีจะเสด็จ
 ไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งแรก ได้ไปตั้งประชุมทัพหลวงที่เมือง
 พิไชย ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๓๑๕ ไปสุพลาแม่ทัพพะม่าที่ไปตี
 ได้เมืองหลวงพระบาง ให้ซิกซิงโบนายทัพพะม่ายกมาตีได้
 เมืองลับแล แล้วเลยมาตีเมืองพิไชย พะม่ามาตั้งค่ายอยู่ที่วัด
 เอกา ขณะนั้นที่เมืองพิไชยรพลม่น้อย พระยาพิไชยได้
 แต่งม่นรักษาเมือง แล้วบอกขอกองทัพเมืองพิษณุโลกขึ้น
 ไปช่วย กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เมื่อยังเป็นเจ้า
 พระยาสุรสีห์เสด็จยกกองทัพขึ้นไปตีค่ายพะม่า พระยาพิไชย
 ยกออกตีกระหนาบอีกด้านหนึ่ง พะม่าก็แตกหนีกลับไป ต่อ
 มาอีกปี ๑ ถึง พ.ศ. ๒๓๑๖ ไปสุพลาตายกมาตีเมืองพิไชยเอง
 แต่ฝ่ายเมืองพิไชยรู้ตัวก่อน เจ้าพระยาสุรสีห์กับพระยาพิไชย

ยกกองทัพไปชุมนุมสกัดพะม่าอยู่กลางทาง ตักกองทัพพะม่าแตก
 กลับไปไม่ทันมาถึงเมืองพิไชย แต่เมื่อศึกพะม่าคราวอะแซ
 หุ่นก็มาตีหัวเมืองเหนือครั้งกรุงธนบุรี และเมื่อศึกพะม่า
 คราวยกทัพใหญ่มาในรัชชกาลที่ ๑ หาปรากฏขึ้นชื่อเมือง
 พิไชยในพงษาวดารไม่ เห็นจะตั้งเมืองรวบรวมกำลังไปเข้า
 กองทัพที่ตั้งต่อสัขาศึกทางข้างใต้ทั้ง ๒ คราว เมืองพิไชยมา
 เป็นเมืองสำคัญขึ้นเมื่อรัชชกาลที่ ๓ เพราะเมื่อเจ้าอนุเวียง
 จันท์เป็นขบถ กองทัพกรุงเทพ ฯ ขึ้นไปปราบปรามราบคาบ
 แล้วโปรดให้เลิกอาณาเขตต์กรุงศรี สัตนาคน หุต มิให้มีตั้งแต่
 ก่อน เมืองพิไชยได้หัวเมืองขึ้นของเมืองเวียงจันท์ที่อยู่ต่อ
 เดนมมาเป็นเมืองขึ้นหลายเมือง ขยายเขตต์แดนออกไปถึง
 แม่น้ำโขง ต้องตรวจตรารักษาการทางเมืองแพร์เมืองน่าน
 ตลอดจนเมืองหลวงพระบางเป็นเมืองหน้าด่านสำคัญแต่่นั้นมา
 ถึงรัชชกาลที่ ๔ จึงโปรดให้ยกขึ้นเป็นเมืองชั้นโท

๔. เมืองฝาง อยู่ริมลำน้ำน่าน เหนือเมืองอุตรดิตถ์ขึ้นไป
 ที่เรียกว่าเมืองฝาง เป็นคำเรียกกันเป็นสามัญ แต่ในทำเนียบ
 เก่าเรียกชื่อว่า “เมืองสว่างคบุรี” เห็นจะมาจากคำ “ฉวาง”
 ในภาษาเขมร หมายความว่าขวาง เหตุด้วยเป็นเมืองด่านตั้ง
 ขวางทางศัตรู เคาเงอนมตั้งนจึงสันนิษฐานว่า เห็นจะเป็น
 เมืองมีมาตั้งแต่ครั้งขอมเป็นใหญ่ เป็นเมืองด่านของขอมทาง
 ลำน้ำน่าน แต่หาปรากฏว่ามีสิ่งสำคัญอันใดอันเป็นของขอม
 สร้างเหลืออยู่ไม่ สิ่งสำคัญซึ่งยังมีอยู่ในเมืองฝางบัดนี้ คือ

พระสถูปเจดีย์ในพระพุทธศาสนา เรียกว่า “ธาตุพระฝาง”
อยู่ในวัดทางตะวันออกกล้าน่าน เป็นที่นับถือของชาวเมือง
ว่าเป็น มหาเจดีย์สถาน อันหนึ่ง มาแต่โบราณ แม่พระเจ้า
แผ่นดินเสด็จขึ้นไปถึงเมืองเหนือก็เสด็จไปบูชาทุกพระองค์

พระสถูปธาตุพระฝางนี้ มีเรื่องตำนานในพงษาวดาร
เหนือว่า เป็นที่บรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าไว้แต่ครั้ง
พระเจ้าอโศกมหาราช และว่าพระเจ้ากาพวรรณดิศได้พยายาม
เชิญพระบรมธาตุนั้น จะเอาลงมาประดิษฐานไว้ที่เมืองลพบุรี
ถึง ๗ ครั้ง แต่พระบรมธาตุกระทำปาฏิหาริย์กลับไปทุกครั้ง
จึงคงอยู่ที่เมืองฝางจนบัดนี้ เรื่องตำนานมีเค้าเงื่อนแสดงให้
เห็นว่าเกี่ยวเนื่องกับพวกที่มาจากเมืองลังกา ด้วยนามพระเจ้า
แผ่นดินที่ปรากฏว่า กาพวรรณดิศนั้น เป็นพระเจ้าแผ่นดิน
ลังกาในสิงหราชวงศ์ มีอยู่ในเรื่องมหาวงศ์ จึงสันนิษฐาน
ว่าพระบรมธาตุที่ได้มาบรรจุใน พระมหาธาตุ เมืองฝาง นั้น เห็น
จะได้มาแต่ลังกาทวีป พระมหาธาตุองค์นั้นเห็นจะสร้างในสมัย
รุ่นราวคราวเดียวกับที่เกิดมี พระแท่นศิลาอาสน์ พระเจ้า
บรมโกษผู้เสด็จขึ้นไปบูชาและทรงปฏิสังขรณ์ โบสถ์วิหาร
วัดพระฝาง ยัง ปรากฏฝีมือช่าง ครั้ง กรุงศรีอยุธยา อยู่จน บัดนี้
ส่วนองค์พระสถูปนั้น มีจดหมายเหตุปรากฏว่า องค์เก่าหักพัง
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างใหม่ แต่
พวกชาวเมืองกล่าวกันว่าหักพังเสียอีกครั้งหนึ่ง พระสถูป

มหาชาติพระปางเดียวกันว่า เป็นพระครูเจ้าคณะเรียวยาวสร้าง
ขึ้นในชั้นหลังมา

เมืองฝางนี้มีเรื่องราวในพงษาวดารว่า เมื่อตอนปลาย
สมัยกรุงพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี มีพระภิกษุชาวเมือง
เห็นรูป ๑ ชื่อเรื่อน ลงมาเล่าเรียนอยู่ในกรุงศรีอยุธยาจนได้
เป็นที่พระพาคกุลเถร ตำแหน่งพระราชาคณะฝ่ายวิปัสณาธุระ
อยู่ ณ วัดศรีอโยธยา อยู่มาพระเจ้าบรมโกษผู้ทรงตั้งให้เป็น
ตำแหน่ง สังฆราชา ขึ้นไปเป็น เจ้า คณะสงฆ์ เมือง สว่างบุรี อยู่
ณ วัดพระฝางนี้ ครั้นกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พะม่า เมื่อ
พ.ศ. ๒๓๒๐ หัวเมืองทั้งปวงไม่มีพระราชบิดูปกครองก็พา
กันตั้งตัวเป็นเจ้าขึ้นหลายก๊กหลายเหล่า พระสังฆราชาเรื่อน
เป็นผู้ ที่ชาวเมืองเชื่อถือว่ามีวิชาอาคมเชี่ยวชาญ ก็ตั้งตัวเป็น
เจ้าขึ้นทั้งเป็นพระ คนทั้งหลายเรียกว่าเจ้าพระฝางครอบครอง
อาณาเขตต์เป็นอิสสระก๊ก ๑ ตั้งแต่ต่อแดนเมืองเวียงจันทน์
หลวงพระบางน่านแพร่ลงมาจนจดแดนเมืองพิษณุโลก ซึ่ง
เจ้าพระยาพิษณุโลกเรื่อนตั้งตัวเป็นใหญ่อย่างเดียวกันอีก ก๊ก ๑
ต่อมาเจ้าพระยาพิษณุโลกถึงพิราลัย เจ้าพระฝางได้เมือง
พิษณุโลกขยายอาณาจักรลงมาจนเมืองนครสวรรค์ แล้วให้
กองทัพลงมาตีเมือง ชัยนาท และ เมือง อุทัยธานี อัน เป็น
เขตต์แดนของขุนหลวงพระยาตาก ซึ่ง ตั้งตัว เป็นใหญ่อยู่
ณ เมืองธนบุรี ขุนหลวงพระยาตากจึงยกกองทัพขึ้นไปปราบ
ปรามเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๓ ได้หัวเมืองซึ่งเป็นอาณาเขตต์ของ

เจ้าพระฝางหมด ส่วนตัวเจ้าพระฝางนั้นหนีแล้วเลยหาย
สูญไป เรื่องเมืองฝางมีในพงษาวดารเพียงเท่านั้น

๕. เมืองลับแล อยู่ทางทิศตะวันตกกเมืองอุตรดิตถ์ต่อ
เทือกเขาแดนเมืองแพร่ มีถนนแต่เมืองอุตรดิตถ์ไประยะ
ทางประมาณ ๘ กิโลเมตรก็ถึงเมืองลับแล ทำเลท้องที่เมือง
ลับแลเป็นแอ่งอยู่ในระหว่าง เขามวลู่มกับ ที่ดอนสลักกันไป
หลายตอน และมีลำห้วยผ่านมาในท้องที่ลุ่มนั้น พวกชาว
เมืองทำทำนบเรียกกันว่า “ฝาย” กั้นลำธารทดน้ำ แล้วขุด
เหมืองชักสายน้ำไปตามท้องที่ต่ำสำหรับทำนา และชุ่มชื้นถึง
ที่ชายดอนซึ่งทำเรือกสวน ที่ดินเมืองลับแลจึงอุดมด้วยการ
กสิกรรมทั้งทำนาและปลูกต้นไม้ต่างๆ บางอย่างแม้ไม่
งอกงามในเมืองอื่นที่ใกล้เคียงกัน เช่นทุเรียนและยางสาด
 เป็นต้น ก็มีผลบริบูรณ์ที่เมืองลับแล จึงเป็นที่เกิดโรคทรพิษ
ของพวกชาวเมือง แต่ชาวเมืองลับแลเป็นไทยเหนือเช่น
เดียวกับพวกชาวเมืองแพร่และเมืองน่านเป็นพื้น .

เมืองลับแลไม่มีวัตถุโบราณอันใดให้ แลเห็น เค้าเงื่อนว่า
จะเป็นเมืองเก่า ในทำเนียบก็ว่าเป็นแต่เมืองชั้นของเมือง
พิไชย แต่คงเป็นเมืองมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี
เพราะมีชื่อปรากฏในพงษาวดารสมัยเมื่อแรกตั้งกรุงธนบุรีเป็น
ราชธานี เมื่อพิจารณาดูภูมิที่กับพวกชาวเมืองประกอบกัน
สันนิษฐานว่าเมืองลับแลนี้ เดิมเห็นจะเป็นแต่ที่ตั้งช่อง คือ
พวกชาวเมืองแพร่เมืองน่านที่หนีข้าศึก หรือความเดือดร้อน

ด้วยเหตุอย่างอื่น พวกนักอพยพครอบครัวมาตั้งชุมชนหา
 เลียงชพอยู่ในที่นั้น ด้วยเป็นที่ป่าดงและอยู่ชายเขตต์แดน
 เมืองแพร์ และเมืองพิไชยทั้ง ๒ ฝ่าย ครั้นนานมาผู้นั้นเห็น
 เป็นที่หาเลียงชพได้สะดวก ก็อพยพกันมาตั้งภูมิลำเนา
 ขนทุกที่ จนถึงตั้งเป็นเมืองขนของเมืองพิไชย อย่างเป็น
 อำเภออันหนึ่งมาแต่โบราณเหมือนกับที่เป็นอยู่บัดนี้

ชื่อที่เรียกว่าเมืองลับแลสมกับภูมิเมืองยงนัค มีคำกล่าว
 กันมาแต่ก่อนว่า ถ้าผู้อยู่ที่นั่นไปยังเมืองลับแลพระไพโรเจ้าป่า
 มักบันดาลมิให้เห็นผู้คนพลเมือง และที่สุดอาจจะปิดบังหน
 ทางเสียมให้กลับออกมาได้ความทักถ้าว้นปลาตที่เป็น ความจริง
 ทั้ง ๒ ข้อ ด้วยพวกชาวเมืองลับแลมักหวาดหวั่นครั้นคร้ามคน
 ต่างเมือง เห็นจะเป็นนิสัยสืบมาตั้งแต่แรกหันมาตั้งชุมชน
 อยู่ ณ ที่นั้น คงเคยถูกมุลนายหรือผู้มีอำนาจติดตามมาค้นคว้า
 จับกุม จึงเลยสั่งสอนกันจนเป็นคติมา ถ้าเห็นผู้กำลังและ
 อำนาจไปถึงเมื่อใด พวกชาวเมืองก็มักหลบหนีเข้าป่ามิใคร่
 จะให้พบปะพึงมาหายกลัวเป็นปกติ เมื่อตั้งมณฑลเทศาภิบาล
 ในรัชกาลที่ ๕ ข้อที่ว่าถ้าคนต่างเมืองไปถึงเมืองลับแลมักหลง
 ทางกลับมาไม่ได้นั้นเป็นความจริง เพราะทำเลที่เมืองลับแล
 อยู่ในหว่างเขา มีที่เนินกับที่ต่ำสลับกันไปทุกด้านตั้งกล่าว
 แล้ว จะตั้งหน้าเดินไปทางทิศไหนก็ผ่านทุ่งนา พันธุ์นาไปก็
 ถึงชายดอนเป็นที่บ้านและเรือกสวนไปถึงเขา หรือที่โคกดอน
 อันเป็นป่าดง ถ้าเดินเลียบเขาหรือตัดตรงไปก็ไปถึงเรือก
 สวน แล้วถึงบ้านและทุ่งนาทางอื่นอีก ถ้าขึ้นเดินเรื่อยไปก็

เลยเข้าป่าดงพ่นเขตต์เมืองไปทางอื่น ถ้าเลียบเลาะอยู่แต่
ตามเรือกสวนไร่นาก็วกวนไปไม่มีที่สด ใครไม่มีคนนำทางอาจ
จะหลงได้จริงดังกล่าวมา แต่เดี๋ยวนี้ตั้งแต่ทำถนนไปจาก
เมืองอุตรดิตถ์แล้ว ความขี้ว่าผู้บังตาให้หลงทางก็หมดไป
อีกข้อหนึ่ง

พระบาท สมเด็จพระ จุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ได้เสด็จไป
ประพาสถึงเมืองลับแล แล้วโปรด ฯ ให้เชิญพระพุทธรูป
“พระเหลือ” ซึ่งทรงหล่อจำลองคราวเดียวกับทรงหล่อพระ
จำลองพระพุทธรชินราชนั้น ไปประดิษฐานไว้ที่เขาม่อนจำศีล
เป็นที่สการะของพวกชาวเมืองลับแลมาจนบัดนี้

๖. บ่อเหล็กน้ำพี้ เป็นบ่อแร่เหล็กกล้าอยู่ที่ตำบลน้ำพี้
อยู่ทางทิศตะวันออกเมืองอุตรดิตถ์ มีบ่อแร่เหล็กอยู่ในตำบล
นี้หลายบ่อ บ่อหนึ่งเรียกว่า “บ่อพระแสง” เห็นจะเป็นเพราะ
เนื้อเหล็กดีกว่าบ่ออื่น จึงห้ามมิให้ผู้อื่นขุดแร่ในบ่อนี้ ใช้
แต่สำหรับทำพระแสงของพระราชาธิบดี ในครั้งพระนคร
ศรีอยุธยาเป็นราชธานี มีโครงการที่แต่งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา
บทหนึ่งกล่าวถึง เหล็กน้ำพี้ว่า

หัว	กุ่มแก้วเกิด	อยู่ใน
ล้าน	จึงเลี่ยนเตียนไป	ดั่งน
นอก	โสกแต่ในใส	สุกปลาบ
ครุ	ว่าชาติน้ำพี้	เหล็กง้าวพระแสงทรง ฯ

เมืองสระบุรี

ข้อความและตำนานสถานที่

ซึ่งรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือผ่าน

รถไฟแผ่นดินสายตะวันออกเฉียงเหนือ แยกจากชุมทางบ้านภาชีในเขตต์พระนครศรีอยุธยา ไปทางสายตะวันออก ๒๓ กิโลเมตร ถึงตำบลปากเพรียวซึ่งตั้งที่ว่าการจังหวัดสระบุรี เป็นระยะทางแต่กรุงเทพฯ ๑๑๓ กิโลเมตร สถานที่อยู่ข้างฝั่งซ้ายลำน้ำป่าสัก ใต้ปากคลองเพรียวอันเป็นลำน้ำมาแต่เทือกเขาข้างทิศตะวันออกมาสบลำน้ำป่าสักที่ตรงนี้ จึงเรียกชื่อท้องที่ว่าตำบลปากเพรียว เป็นที่สำคัญในการค้าขาย เพราะอยู่ตรงต้นแก่งลำน้ำป่าสัก เรือใหญ่สำหรับบรรทุกสินค้าขนล่องได้ตลอดปีเพียงถึงตำบลนี้เหนือขึ้นไปติดแก่ง เพราะฉะนั้นในสมัยเมื่อยังไม่ได้สร้างทางรถไฟ บรรดาสินค้ากรุงเทพฯ ซึ่งจะส่งขึ้นไปมณฑลนครราชสีมา ต้องบรรทุกเรือขึ้นไปหยุดอยู่ที่ท้ายแก่งเพรียวนี้ แล้วขนขึ้นบรรทุกโคตั้งเดินบกไป สินค้าทางมณฑลนครราชสีมา ที่จะส่งลงมายังกรุงเทพฯ ก็ต้องบรรทุกโคตั้งเดินข้ามเทือกเขามาจนถึงที่ตำบลปากเพรียว แล้วพวกพ่อค้ากรุงเทพฯ รับบรรทุกเรือลงมา ที่ปากเพรียวเป็นที่รับส่งสินค้ากันตั้งกล่าวมา จึงเป็นท้องตลาดที่ประชุมชนแห่งหนึ่งมาช้านาน แต่ที่ปากเพรียวนี้เดิมเป็นที่มีความ

ไข้เจ็บชุกชุม เพราะอยู่ไกลเทือกเขาปากดง แต่ก่อนจึงตั้ง
 ที่ว่าการจังหวัดสระบุรีอยู่เพียงตำบลเสาไห้ ใต้ปากเพรียว ลงมา
 ระยะทางประมาณ ๘ กิโลเมตร จนเมื่อจะทำทางรถไฟใน
 รัชกาลที่ ๕ จึงได้ย้ายที่ว่าการจังหวัดไปตั้งที่ตำบลปากเพรียว
 ด้วยทางรถไฟใกล้ลำน้ำป่าสักที่ตรงนั้น.

เมื่อสร้างทางรถไฟแผ่นดินสำเร็จแล้ว การรับส่งสินค้า
 ในระหว่างกรุงเทพ ฯ กับมณฑลนครราชสีมาส่งตรงถึงกันโดย
 ทางรถไฟ ก็เป็นอันเลิกวิธีรับส่งสินค้ากันที่ปากเพรียวอย่าง
 เดิม จนไม่มีโคตั้งอย่างแต่ก่อนเหลืออยู่ในทางนี้เลย แต่ที่
 ตำบลปากเพรียวยังเป็นตลาดทำเลค้าขายอยู่ เพราะตั้งแต่มี
 ทางรถไฟไปมาได้สะดวก การทำไร่นาค้าขายเจริญขึ้นในท้องที่
 ทางลุ่มลำน้ำป่าสัก พวกชาวเมืองนำสินค้ามาส่งเรือลงใหญ่แล
 รับสินค้ากรุงเทพ ฯ ที่ตลาดปากเพรียวนี้เป็นพื้น ทั้งที่ว่าการ
 จังหวัดแลที่สำนักกองทหารบกก็มาตั้งอยู่ในตำบลนี้ด้วย ที่ปาก
 เพรียวจึงคงเป็นตลาดแลที่ประชุมชนบริบูรณ์อยู่จนทุกวันนี้.

ตำนานเมืองสระบุรี

ท้องที่อันเป็นเขตต์จังหวัดสระบุรีนี้ แต่โบราณครั้งเมื่อ
 พวกขอมยังเป็นใหญ่ในประเทศนี้ อยู่ในทางหลวงสายหนึ่ง
 ซึ่งพวกขอมไปมาติดต่อกับราชธานีที่นครหลวง (ซึ่งเรียกใน
 ภาษาขอมว่านครธม) ยังมีเทวสถานซึ่งพวกขอมสร้างเป็น
 ปรางค์หินไว้ตามที่ใดตั้งเมืองปรากฏอยู่เป็นระยะมา คือใน

เขตต์จังหวัดปราจีนบุรี มีท่าอำเภอวัฒนานครแห่ง ๑ ที่ตั้ง
 ศรีมหาโพธิ์แห่ง ๑ ต่อมาถึงเขตต์จังหวัดนครนายก มีที่
 ดงละครแห่ง ๑ แล้วมามีที่บางโขมดทางขึ้นพระพุทธบาทอีก
 แห่ง ๑ ต่อไปก็ถึงเมืองลพบุรี ซึ่งเป็นเมืองหลวงมณฑลละโว้
 ที่พวกขอมมาตั้งปกครอง แต่ในที่ใกล้ลำน้ำป่าสัก ซึ่งตั้ง
 จังหวัดสระบุรีหาปรากฏสิ่งสำคัญครั้งขอม อย่างหนึ่งอย่างใดไม่
 เพราะฉะนั้น เมืองสระบุรีเห็นจะเป็นเมืองตั้งขึ้นต่อเมื่อไทย
 ได้ประเทศนี้จากพวกขอมแล้ว ขอนักก็สมด้วยเค้าเงื่อนใน
 พงษาวดาร ด้วยชื่อเมืองสระบุรีปรากฏในเรื่องพงษาวดารเป็น
 ครั้งแรกเมื่อรัชกาลสมเด็จพระมหินทราธิราช ในหนังสือ
 พระราชพงษาวดารว่า เมื่อพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองยกกองทัพ
 มาล้อมพระนครศรีอยุธยา พระไชยเชษฐาเจ้ากรุงศรีสัตนา
 คนหุตยกกองทัพเมืองเวียงจันทน์ลงมาช่วยไทยเดินกองทัพเลียบ
 ลำน้ำป่าสักลงมาพระเจ้าหงษาวดีให้พระมหาอุปราชาคุมกองทัพ
 ไปซุ่มดักทางอยู่ที่เมืองสระบุรี ตักกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุต
 แดก กลับไปตั้งนั้น เป็น อัน ได้ความว่า เมือง สระบุรี ตั้งมา ก่อน
 พ.ศ. ๒๑๑๒ แต่จะตั้งเมื่อใดขอนั้นได้แต่สันนิษฐานตามเค้า
 เงื่อนที่มอยู่ คือเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
 พระราช บิดาของ สมเด็จพระ มหินทราธิราช นั้น พระเจ้า
 หงษาวดีตะเบงชะเวตยยกกองทัพเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา เมื่อ
 พ.ศ. ๒๐๕๑ ในสมัยนั้นมีเมืองบ่อมปรากฏเป็นเขื่อนขันธ์
 กันราชธานีอยู่ที่ ๔ ทิศ คือเมืองสุพรรณบุรีอยู่ทางทิศตะวันตก

เมืองลพบุรีอยู่ทางทิศเหนือ เมืองนครนายกอยู่ทางทิศตะวันออก แลเมืองพระประแดงอยู่ทางทิศใต้^๑ กองทัพพระเจ้าหงษาวดียกเข้ามาทางด่าน พระเจดีย์สามองค์ข้างทิศตะวันตก กองทัพไทยจึงไปตั้งต่อสู้ที่เมืองสุพรรณบุรี รับข้าศึกไม่อยู่ ต้องถอยเข้ามาเอาพระนครศรีอยุธยาเป็นที่มั่นจึงได้ชัยชนะนะ เป็นเหตุให้เห็นว่าเป็นเมืองที่ตั้งเป็นเขื่อนขันธ์กัน พระนครนั้นหาเป็นประโยชน์ดังคาดมาแต่ก่อนไม่ที่สร้างบ้อมปราการไว้ ถ้าข้าศึกยกเอาเป็นที่มั่นสำหรับทำการสงครามแรมบตีพระนครก็จะกลับเป็นประโยชน์แก่ข้าศึก จึงให้ร้อมปราการเมืองสุพรรณบุรี เมืองลพบุรี แลเมืองนครนายกเสียทั้ง ๓ เมือง คงไว้แต่ที่เมืองพระประแดงซึ่งรักษาทางปากน้ำ^๒ อีกประการ ๑ เห็นว่าที่รวบรวมผู้คนในเวลาเกณฑ์ทัพยังมีน้อยแห่งนัก จึงได้ตั้งตัวเมืองเพิ่มเติมขึ้นอีกหลายเมืองสำหรับเป็นที่รวบรวมผู้คนเพื่อจะได้เรียกกระดมมารักษาพระนครได้ทันทั่วทั้งในเวลาการสงครามมีมาอีก เมืองที่ตั้งใหม่ครั้งนั้นระบุดชื่อไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดาร แต่ทางทิศใต้กับทิศตะวันตก คือเมืองนนทบุรีเมือง ๑^๓ เมืองสาครบุรี (สมุทรสาคร) เมือง ๑ แลเมืองนครไชยศรีเมือง ๑ แต่ทางทิศอื่นหาได้กล่าวถึงไม่ เมือง

๑ ภายหลังมาเปลี่ยนเป็นเมืองธนบุรี

๒ กำแพงเมืองพระประแดงพังมารื้อเมื่อครั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี

๓ เมืองนนทบุรีมาชั้นหลังมีบ้อมริมแม่น้ำข้างฝั่งตะวันตก ตรงใต้ปากแม่น้ำอ้อม เห็นจะสร้างเมื่อรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม บ้อมวิเชียรโชฎกที่เมืองสมุทรสาคร นั้นพึงสร้างเมื่อรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์นี้

สระบุรี (แต่เมืองฉะเชิงเทรา) เห็นจะตั้งขึ้นในครั้งนั้นเอง
 คือดั้งเมื่อราว พ.ศ. ๒๐๕๒ ก่อนปรากฏชื่อในหนังสือพระราช
 พงษาวดารเพียง ๒๐ ปี เหล่าเมืองที่ตั้งครั้งนั้นเป็นแต่สำหรับ
 รวบรวมผู้คนตั้งกล่าวมา จึง กำหนด แต่ เขตต์ แคน มิได้สร้าง
 บริเวณเมือง ผู้รังตั้งจวนอยู่ที่ไหนก็ชื่อว่าเมืองอยู่ตรงนั้น ไม่
 เหมือนเมืองที่ตั้งมาแต่ก่อน เช่นเมืองราชบุรีแต่เมืองเพชรบุรี
 เป็นต้น เมืองตั้งสำหรับรวบรวมคนเช่นว่ามานั้นมีอีกหลายเมือง
 พังมาตั้งบริเวณเมืองประจำที่ทั่วกันต่อเมื่อรัชกาลที่ ๕ กรุง
 รัตนโกสินทร์.

เรื่องตำนานเมืองสระบุรี เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็น
 ราชธานี มีปรากฏในเรื่องพงษาวดาร ต่อมาเมื่อถึงรัชกาลพระ
 เจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๒๑๖๓-๒๑๗๑) ว่าครั้งนั้นมีพระสงฆ์ไทย
 ไปนมัสการ รอย พระ พุทธบาท ที่ เขา สมณะ กูฏ ใน ลังกา ทวีป
 พระสงฆ์ลังกาพากันถามว่าเหตุใดจึงไป นมัสการ รอยพระพุท
 ธบาทถึงลังกาทวีป ก็เมื่อรอยพระพุทธานุชาตซึ่งนิยมสืบมาว่ามีอยู่
 ๕ แห่ง คือที่สุวรรณมาลิกแห่ง ๑ ที่สุวรรณบรรพตแห่ง ๑ ที่
 โยนกบุรีแห่ง ๑ ที่เขาสมณะกูฏแห่ง ๑ แลที่ยมะทานะที่
 แห่ง ๑ นั้น เขาสุวรรณบรรพตอยู่ในสยามประเทศไทยไม่ไป
 นมัสการรอยพระพุทธานุชาต ณ ที่นั้นดอกหรือ พระสงฆ์ไทย
 นำความนกลับมาทูลพระเจ้าทรงธรรม จึงมีรับสั่งให้หัวเมือง
 สืบเสาะหารอยพระพุทธานุชาต ผู้ว่าราชการเมืองสระบุรีได้ความ
 จากพราหมณ์ว่า มีรอยคล้ายรอยเท้าคนอยู่ที่ไหล่เขาในแขวง

เมืองสระบุรี พระเจ้าทรงธรรมเสด็จไปทอดพระเนตรเห็นว่า
 เป็นรอยพระพุทธรูปตรงกับที่พระสงฆ์ลังกาบอกมา จึงทรง
 พระราชศรัทธาสถาปนาเป็นมหาเจดีย์สถาน เป็นที่สการบูชา
 ของมหาชนมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ ครั้นนั้นพระเจ้าทรงธรรม
 โปรดฯ ให้กำหนดเขตต์ ท้องที่วัดแต่รอยพระพุทธรูป ออกไป
 ด้านละโยชน์ (๑๖ กิโลเมตร) ตั้งเป็นเมืองพระพุทธรูป นับ
 เป็นเมืองชั้นจัตวาชนกรุงฯ คงเป็นเมืองมาจนรัชกาลที่ ๕ กรุง
 รัตนโกสินทร์ จึงลดลงเป็นอำเภอแลกลับเป็นเขตต์จังหวัด
 สระบุรีอย่างเดิม เนื่องต่อการที่พบรอยพระพุทธรูปนั้น ต่อมา
 ในสมัยเมือกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี มีผู้พบรอยเหมือน
 พระพุทธรูปติด อยู่กับเพิงผาที่เขาบัลวี่ในแขวง จังหวัดสระบุรี
 (อยู่ทางทิศตะวันออกห่างตำบลปากเพรียวไปประมาณ ๑๐ กิโลเมตร)
 อีกแห่ง ๑ เรียกว่าพระพุทธรูปฉาย จะพบเมื่อรัชกาลไหน
 ไม่ปรากฏ ในหนังสือพระราชพงษาวดารกล่าวถึงเป็นที่แรกใน
 แผ่นดินสมเด็จพระสุริเยนทราธิบดี ซึ่งเรียกกันเป็นสามัญว่า
 ขุนหลวงเสือ (พ.ศ. ๒๒๔๖-๒๒๕๑) ว่าได้เสด็จไปนมัสการ
 พระพุทธรูปฉายฯ ยังเป็นที่มหาชนไปนมัสการอยู่จนทุกวันนี้ ยัง
 มีอีกแห่ง ๑ เรียกว่า “พระบาทใหม่” อยู่ในแขวงจังหวัด
 สระบุรีเหมือนกัน แต่อยู่ทางฝั่งตะวันตกกล้าน้ำป่าสัก ในหมู่
 เทือกเขาพระพุทธรูปข้างตอนเหนือ เห็นจะเป็นของพบเมื่อ
 ในสมัยชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ก็เป็นที่มหาชนไปนมัสการ แต่
 ไม่มากเหมือนที่พระพุทธรูปฉาย.

ในสมัยเมื่อพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานีเมืองสระบุรี
 เห็นจะยังมีผู้คนพลเมืองน้อย แลอยู่กระจัดกระจายกันไปไม่
 เป็นบึกแผ่น เพราะฉะนั้นเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระมหาบุรุษ
 ซึ่งเรียกกันเป็นสามัญตามบรรดาศักดิ์เดิมว่า ขุนหลวงเพทราชา
 (พ.ศ. ๒๒๓๑-๒๒๔๖) อ้ายธรรมเจียรชาวเมืองนครนายก
 คิดขบถปลอมตัวเป็นเจ้าฟ้าอภัยทศราชอนุชาของสมเด็จพระ
 นารายณ์ จึงสามารถเข้ามาตั้งรวบรวมผู้คนในเมืองสระบุรีแล้ว
 ยกกองทัพเข้ามาจนถึงจังหวัดพระนครศรีอยุธยา จึงมาพ่ายแพ้
 ต่อมาในรัชชกาลนั้น พระยายมราช เจ้าเมืองนครราชสีมา เป็น
 ขบถตั้งแข็งเมืองไม่ยอมขึ้นกรุงศรีอยุธยา กองทัพกรุงฯ ยกขึ้น
 ไปปราบปราม ปรากฏว่าเดินกองทัพทางเมืองสระบุรีขึ้นทาง
 ดงพระยาไฟเป็นครั้งแรก ก่อนนั้น เช่นเมื่อครั้งสมเด็จพระ
 นเรศวรทรงทำสงครามเป็นต้น หาปรากฏว่าเดินทัพทางเมือง
 สระบุรีไม่ แม้อ้อมมาถึงสมัยเมื่อกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ยก
 กองทัพขึ้นไปเมืองนครราชสีมาเป็นหลายครั้ง ก็ปรากฏแต่ว่า
 เดินกองทัพทางเมืองไชยบาดาลขึ้นทางดงพระยากลาง หรือมี
 ฉะนั้นก็เดินทัพทางเมืองปราจีนขึ้นทางช่องตะโก ไม่ปรากฏว่า
 เดินทางเมืองสระบุรี ขึ้นทางดงพระยาไฟเลย ที่จริงทางนี้เป็น
 ทางใกล้กว่าทางอื่น แต่ในสมัยนั้นเห็นจะยังเป็นทางกันดาร
 ด้วยขาดผู้คนพลเมืองนั่นเอง ในครั้งกรุงธนบุรีนั้นมศึกพะม่า
 ยกมาตีเมืองเวียงจันทน์อันเป็นราชธานีของกรุงศรีสัตนาคนหุต
 พุก ลาวชาวเมืองเวียงจันทน์พากันอพยพหนี พะม่าลงมาทาง

เมืองนครราชสีมาเป็นอันมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรด
 ประทานอนุญาตให้ตั้งภูมิลำเนาอยู่ในแขวงเมืองสระบุรี ต่อมา
 ถึง พ.ศ. ๒๓๒๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
 เสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก แด
 กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จดำรงพระยศเป็นเจ้า
 พระยาสุรสีห์ยกกองทัพกรุงธนฯ ขึ้นไปตีได้กรุงศรีสัตนาคน
 หุต ได้ครัวลาวชาวเวียงจันทน์มาอีก ก็โปรดให้ตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่
 เมืองสระบุรีกับพวกชาวเวียงจันทน์ที่อพยพลงมาแต่ก่อน ด้วย
 เหตุนี้พวกพลเมืองในแขวงจังหวัดสระบุรีจึงมีเชื้อสายพวกลาว
 ชาวเวียงจันทน์อยู่จนทุกวันนี้.

มาถึงสมัยเมื่อกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี เมืองสระบุรี
 มีผู้คนพลเมืองมากขึ้น ไม่เป็นที่เปลี่ยวดังแต่ก่อน ทางไปมา
 ในระหว่างกรุงเทพฯ กับมณฑลนครราชสีมา ทั้งในการค้าขาย
 ตลอดจนในการทัพศึก จึงเดินทางเมืองสระบุรีเป็นพื้น มามี
 เหตุเนื่องด้วยเรื่องพวกลาวชาวเวียงจันทน์ที่มาอยู่เมืองสระบุรี
 เกิดขึ้นเป็นการใหญ่โตเมื่อรัชกาลที่ ๓ ครั้งหนึ่ง เรื่องราวนั้น
 คือเมื่อตกรุงศรีสัตนาคนหุตได้ในครั้งกรุงธนบุรี เป็นแต่ให้
 ท้าวพระยารักษาเมืองเวียงจันทน์ไว้ ยังหาได้จัดวางการ
 ปกครองการบ้านเมืองลงเป็นระเบียบอย่างใดไม่ ครั้นถึงรัชกาล
 ที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาโลก ได้ทรงอุปการะพวกเจ้านายเชื้อวงศ์กรุงศรีสัตนาคน
 หุตมาแต่เมื่อเสด็จเป็นจอมพลไปตีบ้านเมืองได้ จึงทรงตั้ง

ราชบุตรของพระเจ้าบุญสารเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตให้เป็น พระ
 เจ้าประเทศราชครองเมืองเวียงจันทน์ รักษาอาณาเขตต์ขึ้น
 กรุงเทพฯ ต่อ ๆ กันมาถึง ๓ คน คือเจ้านันทเสนเป็นที่ ๑ เจ้า
 อินทวงศ์เป็นที่ ๒ แล้วถึงเจ้าอนุวงศ์ (เรียกกันเป็นสามัญว่า
 เจ้าอนุ) เป็นที่ ๓ เจ้าอนุได้ครองเมืองเมื่อตอนปลายรัชกาล
 ที่ ๑ แต่เมื่อยังเป็นอุปราชได้ทำความชอบครั้งรบพม่าที่เมือง
 เชียงใหม่ และเมื่อได้ครองเมืองก็แสดงความสามัคคีมาก
 จึงเป็นผู้ซงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ทรงพระ
 เมตตาและได้คุ้นเคยสนิทสนมกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัวมา แต่เมื่อ ใน รัชกาลที่ ๒ ครั้น พระบาท สมเด็จพระ
 นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เจ้าอนุลงมา
 เผากราบทูลขอแบ่งพวกลาวชาวเวียงจันทน์ ซึ่งตั้งภูมิลำเนา
 อยู่เมืองสระบุรีกลับไปบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระนั่ง
 เกดเจ้าอยู่หัวไม่พระราชทานอนุญาตตามประสงค์ เจ้าอนุก็ขัด
 ใจคิดทรยศมาแต่นั้น ครั้นเมื่ออังกฤษแต่งให้เฮนรีเบอเรนเข้า
 มาขอทำหนังสือสัญญา ชาวเรืออังกฤษขึ้นไปถึงเมืองเวียงจันทน์
 ว่า อังกฤษจะยก กองทัพเรือมาตีกรุงเทพฯ เจ้าอนุเห็น ได้ที ก็
 เป็นขบถ เกณฑ์กองทัพให้เจ้าราชวงศ์ (เง่า) ลุงชายเป็นทัพ
 หน้า เจ้าอนุเป็นทัพหลวงยกลงมาทางเมืองนครราชสีมาเมื่อ
 พ.ศ. ๒๓๖๕ ลวงเจ้าเมืองกรมการรายทางว่ามีท้องตราขึ้นไป
 ให้ลงมาช่วยต่อสู้อังกฤษรักษาพระนคร เจ้าเมืองกรมการ
 รายทางสำคัญว่าจริง ก็จ่ายเสบียงอาหารให้กองทัพเมือง

เวียงจันทน์ลงมาถึงเมืองนครราชสีมา ขณะนั้นเพอญุพระยา
 นครราชสีมา กับพระยาปลัด ไปจัดการอยู่ทางเมืองขุขันธ์
 ทั้ง ๒ คน เจ้าอนุก้ก็เข้ายึดเอาเมืองนครราชสีมาไว้ แล้วให้เจ้า
 ราชวงศ์ยกกองทัพลงมาถึงเมืองสระบุรี ด้วยเข้าใจว่าพวกลาว
 ชาวเมืองสระบุรีจะเป็นขบถด้วยทั้งหมด ชาวที่เจ้าอนุเป็นขบถ
 ทราบถึงกรุงเทพฯ ไม่ช้ากองทัพเจ้าราชวงศ์ก็ลงมาถึงเมืองสระ
 บุรี ทางกรุงเทพฯ ยังไม่ได้ความตระหนักว่ากองทัพพวกขบถลง
 มามากนักน้อยเท่าใด ต้องเตรียมการป้องกันพระนครเป็นการด่วน
 ตั้งค่ายรายมาแต่ทุ่งสามเสนจนถึงทุ่งวัดลำพองแต่ครั้งนั้นพวก
 ลาวชาวเมืองสระบุรีหาเข้ากับเจ้าอนุทั้งหมดไม่ เจ้าราชวงศ์
 เห็นจะทำการไม่สมประสงค์ ก็ให้เก็บทรัพย์จับราษฎรชาวเมือง
 สระบุรีเป็นเชลยกวาดต้อนกลับไปยังเมืองนครราชสีมา ฝ่าย
 กรุงเทพฯ เมื่อเตรียมกองทัพพร้อมแล้ว พระบาทสมเด็จพระ
 นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์
 พลเสพเป็นจอมพลยกกองทัพขึ้นไปปราบปรามพวกขบถเวียง
 จันทน์ กรมพระราชวังบวรฯ ไปตั้งประชุมพลที่ท่าเรือพระพุท
 บาท แล้วเสด็จยกขึ้นไป เมือง นครราชสีมา ทาง เมือง
 สระบุรีและคงพระยาไฟ มีกองทัพยกไปทางอื่นด้วยอีกหลาย
 ทาง แต่เจ้าอนุหารอดต่อสู้ไม่ พอรู้ว่ากองทัพกรุงฯ เตรียม
 จะยกขึ้นไปก็รีบ ถอยหนี กองทัพ กรุงฯ ติดตามขึ้นไปตีได้
 เมืองเวียงจันทน์ แลจับตัวเจ้าอนุได้ในที่สุด การเดินกองทัพ
 ทางเมืองสระบุรีตามแบบโบราณเช่นกล่าวนั้นมีมาจนรัชชกาลที่ ๕

กองทัพเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงยกขึ้นไปคราวปราบฮ่อเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๑๘ ไปตั้งประชุมพลที่ตำบลหาดพระยาทอดแล้วเดิน
กองทัพขึ้นไปทางดงพระยาไฟเป็นครั้งสุดท้าย

อนึ่งจังหวัดสระบุรีเป็นที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประพาส
มาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา เพราะมีมหาเจดีย์สถานแลอยู่ใกล้
ราชธานี แต่มาถึงชนกรุงรัตนโกสินทร์ราชธานีอยู่ห่างลงมาข้าง
ใต้ จึงมิได้เป็นที่เสด็จประพาสดังแต่ก่อน เป็นแต่มีประชุมชน
ไปนมัสการ พระพุทธรูปบาท แลพระพุทธรูปฉายในเวลาเทศกาล
ประจำปีมิได้ขาด มาจนถึงรัชกาลที่ ๔ จึงกลับเป็นที่เสด็จ
ประพาสมาจนบัดนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ได้เสด็จหลายครั้ง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรดทำเลที่ประพาสจังหวัดสระบุรี จนถึงสร้างวังขึ้นที่ตำบล
บ้านสีทาทางฝั่งตะวันตกแม่น้ำป่าสัก แล้วเสด็จขึ้นไปประทับ
สำราญพระอิริยาบถแทบทุกปีจนตลอดพระชนมายุ ได้ทรง
สร้างเครื่องแต่งถ้ำแลสิ่งอื่น ๆ ไว้ที่เขาคอกข้างหลังบ้านสีทา
ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้ ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จไปประพาสจังหวัดสระบุรี
เนื่องๆ เมื่อยังไม่ได้ทำทางรถไฟได้เสด็จโดยทางบก ตั้งแต่
เขาพระพุทธรูปบาทไปทางจังหวัดสระบุรี นครนายก จนถึง
จังหวัดปราจีนบุรีครั้ง ๑ ได้เสด็จทางเรือประพาสลำน้ำป่าสัก
ขึ้นไปจนถึงตำบลหินซ้อนครั้ง ๑ ในเวลาเมื่อกำลังสร้างทางรถไฟ
แลเมื่อสร้างทางรถไฟแล้วก็ได้เสด็จอีกหลายครั้ง พระ

บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชชกาลปัจจุบันนี้ ก็โปรดเสด็จ
 ประพาส จังหวัด สระบุรี มาตั้ง แต่ยัง เสด็จ ดำรง พระยศ เป็น
 สมเด็จพระยุพราช ได้เคยเสด็จประพาสดงพระยาไฟ แลที่
 เทียวตำบลอ่อนแทบทั่วทุกแห่ง ตั้งแต่มีทางรถไฟแล้วยังมีผู้
 ชอบเทียว จังหวัดสระบุรีมากกว่าแต่ก่อน เป็นต้นว่าใน
 เวลาเทศกาลขนนมัสกาลพระพุทธรบาทแลพระพุทธรฉายจำนวน
 คนมากกว่าแต่ก่อน จนถึงต้องเดินรถไฟพิเศษรับส่งคน
 โดยสารมาทุกปี

อีกประการ ๑ ตั้งแต่ขนสินค้าขนล่องได้ โดยทางรถไฟ
 การประกอบกิจการในแขวง จังหวัดสระบุรี حاصلประโยชน์
 ได้สะดวกขึ้นกว่าแต่ก่อนก็มีผู้ไปตั้งเบ็ดที่ทำไร่นาเพิ่มขึ้นโดย
 ลำดับมาจนบัดนี้ ที่ซึ่งเคยเป็นแต่ป่าพงอยู่แต่ก่อนก็กลายเป็น
 ไร่นาไปแทบทั้งนั้นเห็นได้ตลอดทางที่รถไฟผ่านไป

ดงพระยาไฟ

ทางรถไฟไปจากปากเพรียว ๑๒ กิโลเมตรเศษถึง สถานี
 แก่งคอย เป็นระยะทางจากกรุงเทพฯ ๑๒๕ กิโลเมตร ที่ตำบล
 นี้ในลำน้ำป่าสัก มีแก่งเป็นแก่งงามยิ่งกว่าแห่งอื่น ๆ ในลำน้ำ
 เดียวกัน แต่เป็นแก่งยดยาว กล่าวกันมาว่าเพราะเรือที่ขนล่อง
 ถึงที่สุดแก่งแล้วลำน้ำคอยลำหลังอยู่นาน ๆ เป็นนิจ จึงเรียก
 กันว่าแก่งคอย ทางลำน้ำป่าสักแต่แก่งคอยขึ้นไปจนตำบล
 หินซ้อน ผ่านไปในระหว่างเทือกเขาพระพุทธรบาทกับเทือก

เขาดงพระยาไฟอยู่ใกล้ลำน้ำทั้ง ๒ ฟาก มีภูเขาแลถ้ำธารอันฟัง
ชมอยู่ใกล้ ๆ ในระยะทางหลายแห่ง บางแห่งภูเขาเป็นหน้าผา
โทรกตรงลงถึงลำน้ำน้ำพิศวงยิ่งนักเขาคอกแลเขาพระบาท ใหม่
ก็มีทำขึ้น ในระยะทางที่กล่าวนี้จึงนิยมกันว่าเป็นหน้าเที่ยวทาง ๑
แต่ที่ว่าเหนือตำบลหินซ้อนขึ้นไปเทือกเขาทั้ง ๒ ฟังห่างกันออก
ไปไม่นานดูเหมือนตอนใต้ลงมา ฝ่ายทางข้างบนบกที่ตำบล
แก่งคอยเป็นเชิง เขา ปากดงพระยาไฟจึงเป็นที่ เปลี่ยนนรถจักร
ใช้รถมีกำลังสำหรับจูงรถพ่วงขึ้นเขาแต่ขึ้นไป.

เขาดงพระยาไฟนี้ คือเทือกเขาอันเป็นเขื่อนของแผ่นดิน
สูงซึ่งมณฑลนครราชสีมา แลมณฑลอุดร มณฑลร้อยเอ็จ มณฑล
อุบล ตั้งอยู่ใกล้กันมาแต่โบราณว่าพื้นที่เมืองนครราชสีมา
สูงกว่าพื้นที่กรุงเทพฯ ถึง ๗ ตำตาล เมื่อทำแผนที่ในชั้นหลัง
นี้ปรากฏว่าพื้นที่เมืองนครราชสีมาสูงกว่าระดับทะเล ๑๘๕ เมตร
ดุก็ไมห่างไกลกับคำโบราณนัก เขาเขื่อนที่กล่าวนี้เป็นเขาหิน
ปูนต้นไม้อ่อนหนาแน่นเป็นดงที่ตลอดทั้งเทือก ตั้งต้นทาง ฝ่าย
เหนือแต่เทือกเขาบนน้ำโขงข้างเหนือเมืองหล่มสัก เป็นแนว
ลงมาทางใต้ตามลำน้ำป่าสักจนถึงแขวงจังหวัดสระบุรีแล้วแปร
ไปทางทิศตะวันออก ตลอดแดนจังหวัดนครนายก จังหวัด
ปราจีนบุรี จนแดนเมืองมโนไพรในเขตต์กรุงกัมพูชา เทือกเขา
นี้จึงแปรกลับขึ้นทางทิศเหนือผ่านแดนเมืองนครจำปาศักดิ์ขึ้น
ไปตามแนวแม่น้ำโขงจนถึงเขตต์มณฑลอุดร เพราะฉะนั้นทาง
ที่จะไปมณฑลนครราชสีมาแลมณฑลอุดร อุบลแต่ทิศตะวันตก

หรือที่สไตต์แลทีศตะวันออกเฉียงใต้จำกัดข้ามเทือกเขาเขื่อนนี้
ทุกด้านมีทางข้ามได้แต่เป็นช่อง ๆ ทางดงพระยาไฟนี้เป็นช่อง
สำหรับข้ามเขาไปมา ในระหว่างจังหวัดสระบุรี กับ มณฑลนคร
ราชสีมาแต่โบราณไปได้แต่โดยเดินเท้าจะไขว้อกเวียนหาได้
ไม่ ด้วยทางเดินต้องเลียบขึ้นไปตามไหล่เขาบ้าง เดินได้ไป
บนสันเขาบ้างเลี้ยวตลอดไปตามทางที่เดินสะดวก คนเดินโดย
ปกติตั้งแต่ตำบลแก่งคอยต้องค้างในดงพระยาไฟ ๒ คืนจึงจะ
พ้นดง เมื่อรัชชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จขึ้นไปเมืองนครราชสีมาทางดงพระยาไฟนี้ กล่าวกันว่า
พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่าดง
พระยาไฟเป็นดงเย็น ไม่ควรเรียกว่าดงพระยาไฟให้คนครัน
คร้าม จึงกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอ
เปลี่ยนนามให้เรียกเสียดงพระยาเย็น แต่นั้นจึงมักเรียกว่า
ดงพระยาเย็นแต่คนทั้งหลายโดยมากยังคงเรียกว่าดงพระยาไฟ
อยู่ตามเดิมจนบัดนี้

ทางรถไฟไปจากสถานีแก่งคอย ๖ กิโลเมตรถึงตำบลทับ
ทวนในตำบลนัมแห่งศิลาโดดเด่นอยู่ริม ทางรถไฟข้างซ้ายมือขา
ขึ้นไปแห่ง ๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรง
จารึก อักษร พระนามไว้ครั้งเสด็จไปทอดพระเนตรทำทาง
รถไฟเมื่อปลายรางถึงที่ตรงนั้น ในรัตนโกสินทรศก ๑๑๔
(พ.ศ. ๒๔๓๘) ทรงขนานนามศิลาแท่งนั้นไว้เป็นที่ระลึกว่า
“ผาเสด็จพัก” รถไฟไปจากแก่งคอยระยะทาง ๕๕ กิโลเมตร

ถึงสถานีปากช่องในแขวงจังหวัด นครราชสีมา จึง พัดลง
 พระยาไฟ ที่ตำบลปากช่องนี้ล่อเกวียนแต่เมืองนครราชสีมา
 มาได้ถึง เมื่อก่อนสร้างทางรถไฟเป็นที่ถ่ายสินค้าจากเกวียน
 บรรทุกโคตั้งในขาลง แลถ่ายสินค้าจากโคตั้งบรรทุกเกวียนใน
 ขาขึ้นไปเมืองนครราชสีมาแต่ที่ตรงนี้ยังไม่พ้นเขตต์ดง ต่อ
 ตำบลปากช่องไปยังมีดงเรียกว่าดงพุมเม่น ต้องผ่านไปอีก
 ระยะ ๑ เป็นทาง ๑๒ กิโลเมตรถึงสถานีจันทัก จึงพ้น
 เขตต์เขาเขื่อนที่ข้ามไป.

สถานีจันทักตั้ง ในท้องที่ เมืองด่านขุน เมือง นครราชสีมา
 เรียกว่าเมืองนครจันทักมาแต่โบราณ ในแขวงเมืองนครจันทัก
 นมบ่อแร่ทองแดง ปราบภูวามือในรัชกาลที่ ๓ ได้ขุดแร่
 มาถลุงทำการหลวง หลายอย่าง พระพุทธรูป ซึ่งเป็น พระ
 ประธานวัดราชันต์ดา แลวัดเฉลิมพระเกียรติ ทั้งพระพุทธรูป
 ปางต่าง ๆ ที่ทรงพระราชอุทิศถวายประจำรัชกาลอดิตมหาราช
 ก็สร้างด้วยทองแดงเมืองนครจันทักนี้ พ้นเมืองนครจันทักไปถึง
 ท้องที่ราบใช้เกวียนเดินได้สะดวก มีตำบลบ้านใหญ่อยู่ใกล้
 ทางที่รถไฟผ่านไปหลายตำบล คือบ้านลาดบัวขาว บ้านสคว
 ในแขวงบ้านสควนี้มีหลักศิลาจารึกเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุล
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไป ทอดพระเนตร การสร้างทางรถไฟ
 เมื่อปลายรางถึงที่ตรงนี้อีกแห่งหนึ่ง ต่อไปถึงบ้านสูงเนินอยู่
 ใกล้เมืองโคราชเก่าแล้วจึงถึงเมืองนครราชสีมา เป็นระยะ
 ทางห่างจากกรุงเทพฯ ๒๖๔ กิโลเมตร.

เมืองนครราชสีมา

สถานีรถไฟที่เมืองนครราชสีมาตั้ง ณ ตำบลวัดแจ้ง ทาง
ด้านตะวันตก ห่างกำแพงเมืองประมาณกิโลเมตรครึ่ง แต่
สถานีไปถึงกำแพงเมืองเป็นตลาดค้าปลีกขาย เรียกว่าตลาด
โพธิ์กลาง ตั้งสองฟากตลอดทางจนถึงประตูเมือง เมือง
นครราชสีมาเป็นบ่อมปรากฏ (มีจดหมายเหตุปรากฏว่าช่าง
ฝรั่งเสสให้แบบอย่างสร้าง เมื่อในรัชกาล สมเด็จพระนารายณ์
มหาราช) ยาวประมาณ ๑๗๐๐ เมตร กว้างประมาณ ๑๐๐๐ เมตร
มีคูล้อมรอบ มีประตู ๔ ประตู ประตูด้านตะวันตกเรียก
ประตูชุมพล ประตูด้านเหนือเรียกประตูพลแสน ประตู
ด้านตะวันออกเรียกประตูพลล้าน ประตูด้านใต้เรียกประตู
ไชยณรงค์ แต่เดิมที่ว่าการและบ้านเรือนข้าราชการอยู่ใน
กำแพงเมืองทั้งนั้น ภายหลังมาเมื่อตั้งกองทหารที่เมืองนคร
ราชสีมาในรัชกาลที่ ๕ สร้างบริเวณโรงทหารนอกกำแพง
เมืองที่ตำบลหนองบัวทางฝั่งใต้ ฝ่ายพลเรือนก็สร้างที่พัก
สำหรับข้าราชการพลเรือนนอกกำแพงเมืองที่ริมหนองบัว ทาง
ฝั่งเหนือ ทำเลเมืองนครราชสีมาบัดนี้จึงเป็น ๓ ตอน คือ
ทำเลการค้าขายอยู่นอกเมืองทางทิศตะวันตก สถานที่ทำ
ราชการอยู่ในเมือง ที่อยู่ข้าราชการและที่ตั้งกรมทหารบกอยู่
นอกเมืองทางทิศใต้ ส่วนทางทิศตะวันออกนั้นข้างนอกเมือง

เป็นบึงใหญ่ สำหรับขังน้ำเลี้ยงสัตว์พาหนะเรียกว่าห้วยทะเล
 ด้วยที่ตั้งเมืองนครราชสีมาไม่มีแม่น้ำลำคลองเหมือนเมืองทาง
 ที่แผ่นดินต่ำ เช่นเมืองสระบุรีและพระนครศรีอยุธยาเป็นต้น
 ได้อาศัยน้ำลำตะคอง อันเป็นห้วยไหลมาแต่เขาใหญ่ในดง
 พระยาไฟ ลำตะคองนี้ไหลผ่านเมืองนครจำนงค์ เมืองโคราช
 เก่ามาจนเมืองนครราชสีมา แล้วเลยไปตกลำน้ำมูลแต่พื้น
 แผ่นดินตรงที่ตั้งเมืองนครราชสีมามีเทือกเกตุมาก พาให้น้ำ
 ในลำตะคองเต็มใช้บริโภคไม่ได้ แต่ก่อนมาจึงคิดทำทำนบ
 เรียกว่าก่งระกันลำตะคองข้างเหนือน้ำ ที่ตำบลมะขามเถา
 แล้วขุดเหมืองเรียกว่า ลำปะหริ ชักน้ำจัดไปใช้ที่ตลาดโพธิ์
 กลางตลอดจนในเมืองนครราชสีมา สองข้างลำปะหริก็ทำเป็น
 สวนต้นผลไม้ตลอดทาง แต่น้ำลำปะหริไม่พอ ยังต้องทำบึง
 ที่ขังน้ำฝนไว้บริโภค เรียกว่าบึง คือบึงตลิ่งเป็นต้น มีหลาย
 แห่ง รอบบริเวณเมืองนครราชสีมา แลไปจากเมืองคูเหมือง
 จะเป็นป่าเปลี่ยวทุกด้าน เพราะพื้นที่เป็นดอนสลัดกับแอ้งไป
 ทุกทิศ ที่บนดอนแห่งแล้งพวกพลเมืองทำการเพาะปลูกไม่
 ได้ก็ทงไว้เป็นป่าสำหรับเลี้ยงสัตว์พาหนะ ตั้งบ้านเรือนทำ
 เรือกสวนไร่นาตามชายดอนและที่แอ้งอันเป็นที่ชุ่มชื้นควรแก่
 การเพาะปลูก ที่หว่างดอนบางแห่งเป็นท้องทุ่งทำนาได้ใหญ่
 โตก็มีราษฎรพลเมืองตั้งภูมิลำเนาอยู่เป็นหมู่บ้านทั่วไป มีใครจะมี
 ที่เปลี่ยว เว้นแต่ในดงหรือบนดอนและทุ่งที่ฤดูน้ำหลาก น้ำ

ท่อมลิกนักรักทำการเพาะปลูกไม่ได้ เช่นที่เรียกว่าทุ่งสัมฤทธิ์
และทุ่งกระเต็นเป็นต้น

เมืองนครราชสีมาในทำเนียบว่า เป็นชั้นเมืองโท ต่อ
มาภายหลัง (เห็นจะเป็นเมื่อในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์)
ยกขึ้นเป็นชั้นเมืองเอกเสมอกับเมืองพิษณุโลกและเมืองนคร
ศรีธรรมราช เพราะเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองสำคัญสำหรับ
การปกครองพระราชอาณาจักรทางด้านตะวันออก เหตุด้วย
เป็นเมืองใหญ่อยู่ต้นหนทางที่จะไปมาในระหว่างมณฑลในลุ่ม
แม่น้ำเจ้าพระยา กับมณฑลทั้งหลายที่อยู่ทางลุ่มแม่น้ำโขง
ต้องเดินผ่านเขตต์เมืองนครราชสีมา ช่องทางที่สำคัญข้าม เขา
เขื่อน คือ ช่อง ดงพระยา กลาง ทางไป จาก เมืองไชยบาดาล
กิตติ ช่องดงพระยาไฟทางไปจากเมืองสระบุรีกิตติ ช่อง
บุขนุน ช่องสแกะราด และช่องตะโก อันเป็นทางไป
จากแขวงเมืองปราจีนบุรีกิตติ อยู่ในเขตต์เมืองนครราชสีมา
ทั้งนั้น เพราะฉะนั้นในการศึกสงครามทางมณฑลทิศตะวันออก
กิตติ ในการปกครองรักษาพระราชอาณาเขตต์ทางนั้นกิตติ จึง
ต้องเอาเมืองนครราชสีมาเป็นที่อำนวยการ ส่วนการค้าขาย
นั้นบันดาสินค้าที่มาจากหัวเมืองทาง ตะวัน ออก แลสินค้าที่ส่ง
ไปแต่กรุงเทพฯ เพื่อจำหน่ายทางหัวเมืองเหล่านั้น ก็ต้อง
ผ่านช่องทางที่กล่าวมา อาศัยเมืองนครราชสีมาเป็นตลาดที่
ซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้า เมือง นครราชสีมา จึง เป็น ที่
สำคัญในการค้าขายด้วยอีกอย่างหนึ่ง ด้วยเหตุที่กล่าวมานี้

รถไฟแผ่นดินสายแรกที่สร้างในประเทศนี้ จึงทำไปเมืองนครราชสีมาก่อนทางอื่น.

ตำนานเมืองนครราชสีมา

ท้องมณฑลนครราชสีมาเป็นที่สำคัญมาแต่ครั้งเมื่อพวกขอมเป็นใหญ่ในประเทศนี้ แต่พวกขอมอยู่ทางใต้ ตั้งราชธานี ณ เมืองนครธม (ซึ่งไทยเราเรียกว่าเมืองนครหลวง) ขยายอาณาเขตต์ขึ้นมาทางข้างเหนือเป็น ๒ ทาง ทาง ๑ ขยายอาณาเขตต์ขึ้นมาทาง แดนแผ่นดินต่ำ (คือมณฑลปราจีนบุรี) มาจนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งเมืองลพบุรีเป็นเมืองหลวงปกครองมณฑลละโว้มณฑล ๑ ตั้งเมืองสุโขทัยเป็นเมืองหลวงปกครองมณฑลสยามมณฑล ๑ ตั้งเมืองสี่เทพ (อยู่ในแขวงอำเภอวิเชียรจังหวัดเพชรบูรณ์) เป็นเมืองหลวงปกครองหัวเมืองลุ่มแม่น้ำสักทางข้างเหนือมณฑล ๑ ทางที่ขยายอาณาเขตต์อีกทาง ๑ นั้น พวกขอมเดินข้ามเขาเขื่อนขนทางช่องซงเรียกกันบัดนี้ว่าช่องเสม็ด มาในท้องที่แผ่นดินสูง ซึ่งเป็นมณฑลอุบล มณฑลนครราชสีมา มณฑลร้อยเอ็ด และมณฑลอุดรบัดนี้ เข้าใจว่าตั้งเมืองหลวงในการปกครองเป็น ๒ มณฑล คือ มณฑลฝ่ายเหนือ ตั้งเมืองหลวงที่ริมหนองหาร (คือที่เมืองสกลนครบัดนี้) แห่ง ๑ มณฑลนครราชสีมาเป็นมณฑลฝ่ายใต้ ตั้งเมืองหลวงที่เมืองพิมายอยู่ริมลำน้ำมูลห่างเมืองนครราชสีมา บัดนี้ไปทางทิศตะวันออก

ระยะทางประมาณ ๔๔ กิโลเมตรแห่ง ๑ เมืองพิมายเห็นจะเป็นเมืองสำคัญขอมยิ่งกว่าเมืองอื่นในที่แผ่นดินสูง เพราะบริเวณเมืองแลเทวสถานที่ขอมสร้างไว้ ณ เมืองพิมายงดงามใหญ่โตกว่าที่อื่น ๆ หมด ยังมีบริเวณเมืองแลเทวสถานที่พวกขอมสร้างเป็นขนาดย่อมลงมาปรากฏอยู่ที่อื่น ๆ อีกหลายแห่ง สันนิษฐานว่าเห็นจะสร้างตามที่ตั้งเมืองด่านและเมืองขึ้น จะกล่าวแต่แห่งที่สำคัญใน มณฑล นครราชสีมา บัดนี้ คือที่เมืองท่าโกตั้งเขาพนมรุ้งในแขวงจังหวัดบุรีรัมย์ อยู่ทางทิศใต้ห่างเมืองพิมายไประยะทางประมาณ ๗๐ กิโลเมตร แห่ง ๑ ที่ (วัดพนมวัน) ใกล้เคียงเมืองนครราชสีมา บัดนี้ ทางทิศตะวันออก ระยะทาง ประมาณ ๕ กิโลเมตรแห่ง ๑ ในท้องที่อำเภอสูงเนิน มีเมืองเรียกกันว่าเมืองเก่า (อยู่ไม่ห่างทางรถไฟนัก) ประมาณ ระยะทาง ห่างจาก เมือง พิมาย มาทาง ทิศ ตะวันตก ประมาณ ๔๐ กิโลเมตรแห่ง ๑ เมืองอันอยู่ในท้องที่อำเภอสูงเนินที่กล่าวมานี้เป็นสองเมืองเรียกกันว่า "เมืองเสมาร้าง" (เห็นจะเป็นเมืองตั้งก่อน) อยู่ทางฝั่งใต้ลำตะคองเมือง ๑ อีกเมือง ๑ (เห็นจะสร้างภายหลัง) เรียกกันว่าเมืองโคราช หรือเมืองเก่า (สันนิษฐานว่าเดิมจะชื่อเมืองโคราชบุรี ตามชื่อเมืองในอินเดียเช่นเดียวกับชื่อ เมืองอโยธยา เมืองลพบุรี เมืองเพชรบุรี และเมืองราชบุรี) อยู่ทางฝั่งเหนือลำตะคอง เมืองนี้ที่เป็นเมืองโคราชเดิม พิจารณาโดยแผนที่เห็นได้ว่าเป็นเมืองด่านตั้งรักษาทางคดลงมาแผ่นดินต่ำ ด้วยทางเดิน

ทางช่องพระยาไฟกับช่องพระยากลางไป ร่วมกันที่ เมืองโคราช
นั้น พวกขอมที่ตั้งอยู่ทางแผ่นดินสูงไปมาติดต่อกับพวกขอม
ทางแผ่นดินต่ำ เดินทางช่องพระยากลางและพระยาไฟเป็น
นิจทั้ง ๒ ทาง ยังมีเทวสถานพวกขอมสร้างไว้ที่ตำบลซำป่า
ในดงพระยากลางปรากฏอยู่แห่ง ๑ ทางดงพระยาไฟเมื่อสร้าง
รถไฟ ก็จุดพบเทวรูปของขอมหลายองค์ แต่เทวสถานเห็น
จะสูญเสียหมดแล้วจึงหาพบไม่

เมื่อไทยลงมาเป็นใหญ่ในสยามประเทศนี้ ครั้นราชวงศ์
พระร่วงครองกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี พระเจ้าราม คำแหง
มหาราชซึ่งเสวยราชย์เป็นรัชกาลที่ ๓ เมื่อราวพ.ศ. ๑๘๒๐
มีอำนาจมากแผ่พระราชอาณาเขตต์กว้างขวาง ได้ทำศิลา
จารึก บอกเขตต์แดน สยาม ประเทศ ในสมัยนั้นไว้ว่าเขตต์
แดนทางทิศใต้ตลอดแหลมมะลายู ทางทิศตะวันตกตลอด
จนเมืองหงสาวดี ทางทิศเหนือแต่เมืองแพร่เมืองน่านตลอด
จนแม่น้ำโขง แต่ทางทิศตะวันออกบอกเขตต์แดนทางตอน
แผ่นดินสูงเพียงตอนเหนือ (คือท้องที่มณฑลอุดรบัดนี้) ว่า
ถึงเมืองเวียงจันทน์เวียงคำเป็นที่สุด ตามความในจารึกนั้นเห็นได้
ว่าครั้งนั้น มณฑลนครราชสีมาและมณฑลอื่นทางตอนแผ่นดิน
สูงกับทั้งที่แผ่นดินต่ำซึ่งติดต่อกันอยู่ทางตะวันออกของปากน้ำ
เจ้าพระยา ตั้งแต่เมืองลพบุรีหรือโยททยาไปจนมณฑลปราจีน
แถมณฑลจันทบุรีบัดนี้ ยังเป็นอาณาเขตต์ขอม สันนิษฐาน
ว่า เมื่อราชวงศ์พระร่วงได้เขตต์แดนขอมมาจนถึงเท่าที่กล่าว

ในจารึกนั้นแล้ว พระเจ้าแผ่นดินขอมเห็นจะยอมเป็นไมตรี
 ข้างพระเจ้าราชคำแหง จึงยอมให้หัวเมือง ซึ่งไทยยังมีน้อยกว่า
 ขอมมากนักคงเป็นอาณาเขตต์กรุงขอมอยู่อย่างเดิม ต่อมาเมื่อ
 ราว พ.ศ. ๑๘๘๐ เศษ พระเจ้าอู่ทองมีกำลังมากขึ้นได้หัวเมือง
 ขนของขอมตอนอยู่ใกล้ปากน้ำเจ้าพระยา คือเมืองลพบุรี
 และเมืองอโยธยาเป็นต้นตลอดจนมณฑลปราจีนมาเป็นอาณา
 เขตต์ของเมืองอู่ทอง แล้วตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นอิสสระชนเมื่อ
 พ.ศ. ๑๘๘๓ ในไม่ช้าพระเจ้าอู่ทองก็เกิดรบกับขอม เหตุที่จะ
 เกิดสงครามครั้งนั้นในหนังสือพระราชพงษาวดารกล่าวว่าเพราะ
 “ขอมแปรภักตร์” สันนิษฐานว่าเดิมพระเจ้ากรุงขอมเห็นจะ
 ยอมยกหัวเมืองเหล่านั้นให้พระเจ้าอู่ทองโดยดี ครั้นพระเจ้า
 อู่ทองตั้งเป็นอิสสระเกิดเป็นอริ กับพระมหาธรรมราชาตีไทย
 ซึ่งครองกรุงสุโขทัยเป็นรัชกาลที่ ๕ ในราชวงศ์พระร่วง พระ
 บรมล้าพงศ์เจ้ากรุงขอม ซึ่งเสวยราชย์ขึ้นใหม่เห็นเป็นที่จึงคิด
 จะมาชิงเอาเขตต์แดนกันทำนองความจะเป็นเช่นนั้น สมเด็จพระ
 พระรามธิบดีอู่ทอง จึงให้กองทัพยกออกไปตีกรุงขอม ใน
 สมัยนั้นกรุงขอมเสื่อมกำลังลงมากแล้ว กองทัพกรุงศรีอยุธยา
 ตีได้ราชธานีขอม จึงได้หัวเมืองขอมทางแผ่นดินสูง คือ
 มณฑลนครราชสีมาเป็นต้นตลอดจนมณฑลจันทบุรีมาเป็นเมือง
 ขนของไทย ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระรามธิบดีอู่ทองเป็นต้น
 มา แต่ในสมัยนั้นพมพลเมืองทางมณฑลนครราชสีมาเห็นจะ
 ยังเป็นขอมอยู่โดยมาก ทั้งกรุงขอม (คือกรุงกัมพูชาบัดนี้)

ก็ยังไม่ยอมอ่อนน้อมราบคาบทีเดียว ในรัชกาลต่อ ๆ มา
กองทัพไทยยังต้องยกออกไปตีกรุงกัมพูชาอีกหลายครั้ง การ
ที่ไทยปกครองหัวเมืองตอนแผ่นดินสูงในสมัยนั้น เห็นจะตั้ง
รักษาเพียงเมืองโคราชเก่า (ที่ตำบลสูงเนิน) เท่านั้น ในหนังสือ
พระราชพงษาวดาร จึงไม่มีเรื่องราวกล่าวถึง เมือง นครราชสีมา
มาจนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ในรัชกาลนั้นสร้าง
เมืองสำคัญใกล้ชายแดนเป็นบ่อมปราการ สำหรับป้องกันพระ
ราชอาณาเขตต์หลายเมือง คือเมืองนครศรีธรรมราชเมือง ๑
เมืองพิษณุโลกเมือง ๑ เมืองเพชรบูรณ์เมือง ๑ ได้ยืมว่าเมือง
ตะนาวศรีด้วยอีกเมือง ๑ ในครั้งนั้นให้ย้ายเมืองโคราชจากเมือง
เดิม ซึ่งอยู่ชายดงไปสร้างเป็นบ่อมปราการขึ้นใหม่ในที่เมือง
เดิวนั้น เอานามเมืองเดิมทั้งสองคือเมืองโคราชกับเมืองเสมา
มาผูกเป็นนามเมืองใหม่ว่า เมืองนครราชสีมา แต่คนทั้งหลาย
ยังเรียกนามตามเคย จึงคงเรียกกันว่าเมืองโคราชจนทุกวันนี้
มีคำกล่าวกันมาแต่ก่อนอ้างถึงเรื่องในพงษาวดารเห็นว่า ขุน
สิงหนพสาครซึ่ง พระเจ้าโคตม กรุงอินทปัตต์ แต่งให้ไปค้าขายได้
หนึ่งราชสีห์คอนำมาทางนี้ เมืองจึงชื่อว่าเมืองคอนราชสีห์มา
ดังนี้ เป็นเรื่องในตำราเดียวกับที่ว่าเมืองสุพรรณบุรีเดิมชื่อ
เมืองสองพันบุรี เพราะมีราชบริพารตามเสด็จพระเจ้าแผ่นดิน
ออกบวช ๒๐๐๐ คน และว่าตำบลสามเสนในกรุงเทพฯ ๓ นี้
เดิมชื่อว่าตำบลสามเสน เพราะคน ๓๐๐๐๐๐ คนมีอาจจะลาก
พระพุทธรูปที่จมนำขึ้นได้ ล้วนไม่มีมูลทั้งสิ้น

เมืองนครราชสีมาเมืองชั้นในทำเนียบครั้งแผ่นดินสมเด็จพระ
 พระนารายณ์ ๕ เมือง คือเมืองนครจันทน์ที่อยู่ทางทิศตะวันตก
 เมือง ๑ เมืองไชยภูมิอยู่ทางทิศเหนือเมือง ๑ เมืองพิมายอยู่
 ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือเมือง ๑ เมืองบุรีรัมย์อยู่ทางทิศ
 ตะวันออกเมือง ๑ เมืองนางรองอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้
 เมือง ๑ ต่อมา (จะเป็นครั้งไหนบ้างไม่ปรากฏชัด) ตั้งเมืองขึ้น
 เพิ่มเติมอีก ๕ เมือง คือทางทิศเหนือตั้งเมืองบำเหน็จณรงค์ ๑
 เมืองจตุรัส ๑ เมืองกระเชตรสมบูรณ์ ๑ เมืองกุฉีชัย ๑ เมือง
 ชนบท ๑ รวม ๕ เมือง ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งเมืองพุ
 ไทยสง ๑ ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ตั้งเมืองประโคนชัย ๑ เมือง
 รัตนบุรี ๑ ทางทิศใต้ตั้งเมืองปักธงชัย ๑ เมืองนครราชสีมาจึงมี
 เมืองขึ้นรวม ๑๔ เมืองด้วยกัน เมื่อสร้างเมืองใหม่ในครั้งสมเด็จพระ
 พระนารายณ์นั้น ทรงเลือกสรรข้าราชการที่เป็นคนสำคัญออก
 ไปครอง ส่วนเมืองอันหาปรากฏนามไม่ ปรากฏแต่ว่าโปรดฯ
 ให้พระยายมราช (สังข์) ไปครองเมืองนครราชสีมา ให้พระยา
 รามเดโชไปครองเมืองนคร ศรีธรรมราช ครั้น สมเด็จพระ
 นารายณ์สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๑ พระเพทราชาจึงได้ราช
 สมบัติ พระยายมราช และพระยารามเดโช ไม่ยอมเป็นข้า
 พระเพทราชา ต่างตั้งแข็งเมืองนครราชสีมา และเมืองนครศรี
 ธรรมราชขึ้นด้วยกัน กองทัพกรุงศรีอยุธยาจึงยกขึ้นไปทางดง
 พระยาไฟ เป็นครั้งแรกที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร

พระยายมราชต่อสู้รักษาเมืองนครราชสีมาอยู่ได้พักหนึ่ง แต่
 สิ้นกำลัง ต้องหนีไป อยู่กับ พระยารามเดโช ณ เมืองนครศรี
 ธรรมราช ครั้นกองทัพกรุงฯ ลงไปตีเมืองนครศรีธรรมราช
 พระยายมราชออกต่อสู้จนตัวตายในทีรบ แต่พระยารามเดโช
 หนีหนีไปได้ เมื่อกองทัพกรุงฯ ตีเมืองนครราชสีมาได้ในครั้ง
 พระยายมราช (สังข์) ตั้งแข็งเมืองนั้นคงกวาดต้อนผู้คนและ
 เก็บเครื่องศาสตราวุธ ซึ่งสำหรับรักษาเมืองมาเสียโดยมาก
 โดยหวังจะมีให้มีผู้คิดทรยศได้อีก ต่อมาในรัชกาลนั้นเอง
 มีลาวชาวหัวเมืองตะวันออกคน ๑ ชื่อ บุญกว้าง ตั้งตัวเป็นผู้
 วิเศษกล้าเข้ามาถึงเมืองนครราชสีมากับพรรคพวกเพียง ๒๘ คน
 มาพักอยู่ที่ศาลาแห่ง ๑ ข้างนอกเมือง แล้วให้หาพระยานคร
 ราชสีมาคนใหม่ออกไป พระยานครราชสีมาข้างออกไป (เดิม
 เห็นจะตั้งใจออกไปจับ) ครั้นถูกอายบุญกว้างขู่ พระยานคร
 ราชสีมากลับครั้นราม (คงเป็นเพราะพวกไพร่พากันเชื่อวิชา
 อายบุญกว้างหมด) เห็นหนีไม่พ้นต้องยอมเข้าเป็นพรรคพวก
 อายบุญกว้าง แล้วลวงให้ยกลงมาตั้งซ่องสุมผู้คนในเมืองลพบุรี
 พระยานครราชสีมาเป็นไส้ศึกอยู่จนกองทัพกรุงฯ ยกขึ้นไปถึง
 จึงจับตัวอายบุญกว้างกับพรรคพวกได้ เห็นจะเป็นเพราะที่เกิด
 เหตุคราวนี้ ประกอบกับที่การในกรุงฯ เป็นปกติสิ้นเสี้ยน
 หนามแล้ว จึงกลับตั้งกำลังทหารชนที่เมืองนครราชสีมาตั้งแต่
 ก่อน ต่อมาปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เจ้าเมือง
 หลวงพระบาง ยกกองทัพมาตีเมืองเวียงจันทน์ ๆ ขอให้กรุง

ศรีอยุธยาช่วย จึงโปรดให้พระยาสระบุรีเป็นนายทัพหน้าให้
 พระยานครราชสีมา (ซึ่งเข้าใจว่าตั้งใหม่อีกคน ๑) เป็นแม่ทัพ
 ใหญ่ยกขึ้นไปช่วยเมืองเวียงจันทน์ กองทัพยกขึ้นไปถึงพวก
 เมืองหลวงพระบางก็ยำเกรงเลิกทัพกลับไป หาต้องรบพุ่งไม่
 แต่ขึ้นไปก็ไม่ปรากฏเรื่องเมืองนครราชสีมา ในหนังสือพระราช
 พงษาวดารจนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ พระที่นั่งสุริยาทรมรินทร์
 เมื่อครั้งพะม่ายมาตีกรุงศรีอยุธยา หนหลัง ปรากฏว่า เกณฑ์
 กองทัพเมืองนครราชสีมาลงมารักษากรุงฯ เดิมให้ตั้งค่ายอยู่
 ที่วัดพระเจดีย์แดงข้างใต้พะเนียด แล้วให้พระยารัตนาธิเบศร์
 คุมลงมารักษามืองธนบุรี ครั้นกองทัพพะม่ายมาจากเมือง
 สมุทรสงคราม เมื่อเดือน ๑๐ ปีระกา พ.ศ. ๒๓๐๘ พระยา
 รัตนาธิเบศร์ หนีกลับไปกรุงฯ พวกกองทัพเมืองนคร
 ราชสีมาเห็นนายทัพไม่ต่อสู้ข้าศึกก็พากัน ยกกลับไป บ้านเมือง
 หาได้รบพุ่งกับพะม่ายไม่ ต่อมาเมื่อพะม่ายกำลังตั้งล้อมพระนคร
 ศรีอยุธยา ในปีจอ พ.ศ. ๒๓๐๘ มีเรื่องราวเกี่ยวกับเมือง
 นครราชสีมาอีกตอนหนึ่ง เหตุด้วยกรมหมื่นเทพพิพิธพาเธอ
 ซึ่งเป็นโทษต้องเนรเทศไปอยู่ ณ เมืองจันทบุรี ชักชวนพวก
 ชาวเมืองชายทะเลทางตะวันออกยกเป็นกองทัพมา หวังจะ
 มารบพะม่ายแก้กรุงศรีอยุธยา กรมหมื่นเทพพิพิธมาถึงเมือง
 ปราชินบุรี ให้กองทัพหน้ามาตั้งที่ปากน้ำโยธกา แขวงจังหวัด
 นครนายก พะม่ายยกไปตีกองทัพหน้าแตก กรมหมื่นเทพพิพิธ
 เห็นจะสู้พะม่ายไม่ได้ ก็เลยขึ้นไปทางแขวงเมืองนครราชสีมา

ไปตั้งอยู่ที่ด่านโคกพระยา พระพิบูลสงคราม ผู้ว่าราชการเมือง
นครนายกกับหลวงนรินทร์ (ซึ่งได้เข้าเป็นพวกกรมหมื่นเทพ
พิพิท) ไปตั้งอยู่ที่เมืองนครจันทกอกพวก ๑ กรมหมื่นเทพพิพิท
คิดจะชักชวน พระยา นครราชสีมาให้ เหน็ด กองทัพ ลง มารบ
พะม่า แต่พระยานครราชสีมาคนนั้น เป็นอริอยู่กับพระ
พิบูลสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองนครนายก แต่งคนร้ายให้มา
ลอบฆ่า พระ พิบูลสงคราม กับ หลวงนรินทร์เสีย กรมหมื่น
เทพพิพิทจึงให้ ไปลอบฆ่าพระยาราชสีมาเสียบ้าง แล้วเข้าไป
ตั้งอยู่ในเมืองนครราชสีมา ขณะนั้น หลวงแพ่งน้องพระยา
นครราชสีมาหนีไปยังเมืองพิมาย ไปเกณฑ์คนยกเป็นกองทัพ
มาจับกรมหมื่นเทพพิพิทได้จะให้ปลงพระชนม์เสีย แต่พระ
พิมายไม่เห็นชอบด้วย ขอเอากรมหมื่นเทพพิพิทไปคุมไว้ที่
เมืองพิมาย ครั้นกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พะม่าข้าศึกสิ้นพระราช
วงศ์ ทว่าจะครองพระราชอาณาจักร พระพิมายจึงยกกรมหมื่น
เทพพิพิทขึ้นเป็นใหญ่อยู่ ณ เมืองพิมาย จึงได้มีนามปรากฏว่า
เจ้าพิมาย มีอาณาเขตต์ตลอดมณฑลนครราชสีมา ตั้งเป็น
อิสสระอยู่กัก ๑ ในเวลาบ้านเมืองเป็นจราจล เมื่อกราวเสีย
กรุงศรีอยุธยานั้น ที่ในบริเวณกลางเมืองพิมายมีวัดอยู่ทางทิศ
ตะวันออกเฉียงเหนือวัด ๑ แบบอย่างสร้างพระอุโบสถดูเป็น
ฝีมือช่างกรุงศรีอยุธยา เข้าใจว่าเห็นจะเป็นของสร้างครั้งเจ้า
พิมายยังปรากฏอยู่อย่าง ๑ กับที่ยอดปราสาทใหญ่มีรอยก่ออิฐ

ไว้แทนศิลาที่ชำรุดไป ก็เห็นจะเป็นของก่อครั้ง เจ้าพิมาย อีก
อย่าง ๑

ใน สมัยใกล้ กรุง ศรีอยุธยา จะเสีย แก่ พะม่า ข้าศึก เมื่อ
พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น ประเทศที่ต่อแดนไทยทางทิศตะวันออกก็
กำลังยุ่งเหยิง กรุงศรีสัตนาคนหุตยังเป็นอิสสระอยู่ แต่เกิด
พุงชิงราชสมบัติกันที่เมืองเวียงจันทน์ ส่วนเมืองกรุงกัมพูชาเป็น
ประเทศขณกรุงศรีอยุธยาก่เกิดชิงราชสมบัติกันเองเป็นจลาจล
ทั้ง ๒ ประเทศ เพราะฉะนั้นการปกครองบ้านเมืองทางตอน
แผ่นดินสูง อำนาจเจ้าเมืองเวียงจันทน์มีอยู่เพียงตอนเหนือ
(คือที่เป็นมณฑลอุดรบัดนี้) เจ้าเมืองจำปาศักดิ์ก็ปกครอง
เพียงหัวเมืองที่อยู่ใกล้แม่น้ำโขงข้างตอนใต้กรมหมื่นเทพพิพิ
ซึ่งเป็น เจ้าพิมาย ก็มี อำนาจ อยู่เพียงใน เขตต์มณฑล นคร
ราชสีมา ท้องที่นอกจากทกล้าวคอบรรดาเมืองที่อยู่ในมณฑล
ร้อยเอ็ดและมณฑลอุบลบัดนี้ต่างอยู่โดยลำพัง ข้างตอนเหนือ
พลเมืองเป็นไทย (ซึ่งเราเรียกกันว่าลาวพุงขาว) โดยมากข้าง
ตอนใต้ที่ต่อแดนกรุงกัมพูชา คือเมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ
เมืองขุนันธ์ ๓ เมืองนพลเมืองเป็นขอมเป็นพน เราเรียกกันว่า
เขมรป่าดงดงนี้

เมื่อเจ้าตาก มีชัยได้ พวกพะม่าไปจากพระนครศรีอยุธยา
แล้ว มาตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานีนั้น ยังมีผู้ตั้งเป็นใหญ่อยู่
ในประเทศนอก ๔ ก๊ก คือทางเหนือ เจ้าพระฝางก๊ก ๑ เจ้า
พระยาพิชัยโลกก๊ก ๑ ทางตะวันออกเจ้าพิมายก๊ก ๑ ทางใต้

เจ้านครศรีธรรมราชก็ ๑ ต่างไม่ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้ากรุง
 ชนบุรี ๆ จึงยกกองทัพไปตีเมืองพิษณุโลก เมื่อฤดูน้ำบ้นชวด
 พ.ศ. ๒๓๑๑ แต่ไปถูกอาวุธข้าศึกต้องล่าถอยกลับมา พอ
 ถึงฤดูแล้งในปีชวดนั้น ก็ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองนครราชสีมา
 กองทัพกรุงธนบุรีที่ยกไปครั้งนั้นแยกเป็น ๒ ทပ် กองทัพที่
 พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จคุมไปเอง ยกขึ้นไปทางดงพระยาไฟ
 เข้าตีทางด้านตะวันตกทาง ๑ ให้พระบาทสมเด็จพระพุทธ
 ยอดฟ้า จุฬาลงคราช เมื่อยังดำรงพระยศเป็น พระราชรินทร กับ
 กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เมื่อยังดำรงพระยศเป็น
 พระมหามนตรี คุมกองทัพขึ้นไปทางช่องเรือแตก (เข้าใจ
 ว่าช่องสะแกกราด) เข้าตีทางด้านใต้ทาง ๑ ฝ่ายเจ้าพิมายให้เจ้า
 พระยาศรีสุรียวงค์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน (คือพระพิมายที่
 เป็นผู้ยกขึ้นเป็นใหญ่) เป็นแม่ทัพใหญ่ ให้มองยา ปลัด
 ทัพพะมาที่หนีพระเจ้ากรุงธนบุรีไปจากพระนครศรีอยุธยา เป็น
 ที่ปรึกษา คุมกองทัพมาต่อสู้อริกันแดน ครั้งนั้นกำลังรพล
 ของเจ้าพิมายเห็นจะน้อย ไม่พอจะรักษา บ้อมปราการ เอา
 เมืองนครราชสีมาเป็นที่มั่น จึงปรากฏว่ากองทัพพระเจ้าศรี
 สุรียวงค์มาตั้งค่ายสกัดทางอยู่ที่ด่าน จอหอ ข้างเหนือเมือง
 นครราชสีมาแห่ง ๑ แล้วให้บุตรซึ่งเป็นที่พระยาบรรณศา
 ธิราช คุมกองทัพมาตั้งค่ายสกัดทางอยู่ที่ด่านกะโทก* ข้าง
 ใต้เมืองนครราชสีมาอีกแห่ง ๑ กองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรี

* ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ค่ายขุนทด ๆ ตามแผนที่นี้ได้อยู่ในทางทัพ

ไปจับได้ตัวพระยานางรองมาชำระได้ความว่า เจ้าเมืองจำปา
 สักดีกำลังเตรียมกองทัพ จึงบอกเข้ามายังกรุงธนบุรี จะขอ
 ไปตีเมืองจำปาศักดีต่อไป พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงให้กรมพระ
 ราชวัง บวร มหา สุรสิงหนาท เมื่อ ยัง ดำรง พระยศเป็น เจ้า
 พระยาสุรสีห์ยกกองทัพหนุนขึ้นไปอีกทัพ ๑ เจ้าพระยาทั้ง ๒
 ยกกองทัพไปตีได้เมืองนครจำปาศักดี และหัวเมืองทางฟาก
 แม่น้ำโขงฝั่งโน้น จนถึง เมืองอัตบิ ได้หัวเมือง ทางริม
 แม่น้ำโขงข้างใต้ตลอดจนถึงแดนกรุงกัมพูชา ซึ่งเป็นประเทศ
 ราชชนกรุงธนบุรีอยู่แล้ว แล้วให้ไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองเขมร
 ป่าดงที่ยอมสามัคคีขึ้นต่อไทยทั้ง ๓ เมือง ในครั้งนั้นราช
 อาณาเขตต์กรุงธนบุรีขยาย ต่อออกไปตลอดแผ่นดินสูง ใน
 ตอนข้างฝ่ายใต้เมืองนครราชสีมา ได้ปกครองบังคับบัญชาเหล่า
 หัวเมืองที่ใต้ใหม่ เมืองนครราชสีมาจึงเป็นเมืองสำคัญยิ่งขึ้น
 กว่าแต่ก่อน แต่ในชั้นนี้หัวเมืองทางข้างฝ่ายเหนือเมืองนคร
 ราชสีมา ยังคงเป็น อาณาเขตต์ของกรุงศรีสัตนาคนหุต อยู่
 ด้วยพระเจ้าบุญสาร เจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ได้ทำทางไมตรี
 กับพระเจ้ากรุงธนบุรีไว้แต่ก่อน ครั้นเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๒๑
 เกิดสงครามขึ้นในระหว่างกรุงธนบุรี กับกรุงศรีสัตนาคนหุต
 ด้วยเหตุเรื่องพระวอ เสนาบดีเมืองเวียงจันทน์ ๑ เดิมเกิด
 อริกับพระเจ้าบุญสาร จึงอพยพสมัครพรรคพวกลงมาตั้งภูมิลำเนา
 อยู่ที่ตำบลดอนมดแดงใกล้ลำน้ำมูล (ไม่ห่างจากที่ตั้ง
 เมืองอุบลราชธานีเดิมนัก) ซึ่งในสมัยนั้นกรุงศรีสัตนาคนหุต

มิได้ปกครองลงมาถึง ครั้นเมื่อเจ้าพระยาจักรกับเจ้าพระยา
 สุรสีห์ไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์ พระวอเข้ามาสามมิกัดขอขึ้น
 ต่อกรุงธนฯ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงตั้งให้พระวอปกครอง
 ท้องที่ ๆ อยู่บนขันต่อเมืองนครราชสีมา พระเจ้าบุญสารได้
 ทราบว่าพระวอมาสามมิกัดต่อกรุงธนบุรีก็โกรธ ให้พระยาสุโก
 คุมกำลัง ลงมาจับ พระวอ ฆ่าเสีย พระเจ้ากรุงธนบุรี จึงให้
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อดำรงพระยศ
 เป็นสมเด็จพระมหากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพใหญ่ ยกกองทัพขึ้น
 ไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุตทางเมืองนครราชสีมาทาง ๑ ให้กรม
 พระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์
 คุมกองทัพยกไปทางลำแม่น้ำโขง ตีหัวเมืองขึ้นกรุงศรีสัตนา
 คนหุต ขึ้นไปบรรจบกับกองทัพสมเด็จพระยามหากษัตริย์
 ศึกที่เมืองเวียงจันทน์อีกทาง ๑ กองทัพไทยตีได้กรุงสัตนาคนหุต
 คราวนี้ ได้พระพุทธปฏิมากรแก้วมรกต กับทั้งเมืองใหญ่น้อย
 ทั้งปวงบรรดาอยู่ในแผ่นดินสูง ซึ่งมีได้เคยขึ้นกรุงศรีอยุธยา
 มาแต่ก่อนมาเป็นอาณาเขตต์ทั้งหมด เมืองหลวงพระบางก็มา
 สามมิกัดยอมเป็นเมืองขึ้นแต่นั้นมา

มาครั้งสมัยเมื่อตั้งกรุงรัตนโกสินทรศกเป็นราชธานี ใน
 รัชกาลที่ ๑ ทรงจัดการปกครองหัวเมืองทางแผ่นดินสูงตอน
 ริมแม่น้ำโขงเป็นประเทศราช ๓ เมือง คือเมืองเวียงจันทน์ ๑
 เมืองนครพนม ๑ เมืองนครจำปาศักดิ์ ๑ ให้เมืองนครราชสีมา
 ปกครองเมืองเขมรป่าดง แลหัวเมืองตอนอันมิได้ขึ้นต่อ

ประเทศราชทั้ง ๓ นั้น และกำกับตรวจตราเมืองประเทศราช
เหล่านั้นด้วย เห็นจะยกเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองเอกใน
ตอนนั้น จึงปรากฏว่าผู้สำเร็จราชการเมืองมัยศเป็นเจ้าพระยา
อนึ่งเมื่อในรัชกาลที่ ๑ นั้นเกิดช้างเผือกพังคล่องได้ ในแขวง
เมืองภูเขียว อันเป็นเมืองขนของเมืองนครราชสีมา ๒ ช้างขน
ระวางเป็นพระอินทร์ไอยราช่าง ๑ พระเทพกฤษณาช้าง ๑ เสา
ซึ่งผูกช้างเผือกเมื่อส่งเข้ามาถึงเมืองนครราชสีมา ยังรักษาไว้
ปรากฏอยู่ข้างนอกเมืองทางด้านเหนือจนบัดนี้

ในตอนปลายรัชกาลที่ ๑ เมื่อเจ้านครเวียงจันทน์อินทวงศ์
ถึงพิราลัยทรงตั้ง เจ้าอนุวงศ์ น้องชาย ขึ้นเป็น เจ้า นครเวียงจันทน์
เจ้าอนุวงศ์เรียกกันเป็นสามัญว่าเจ้าอนุ เป็นบุตรของพระเจ้า
บุญสารคน ๑ เมื่อยังเป็นตำแหน่งอุปราช เจ้าอนุได้คุมกองทัพ
เมืองเวียงจันทน์ไปช่วยรบพะม่าที่เมืองเชียงใหม่ครั้ง ๑ และที่
เมืองเชียงแสนอีกครั้ง ๑ จึงเป็นผู้มีความชอบมาแต่ก่อน พอ
เจ้าอนุได้ครองเมืองเวียงจันทน์ไม่ช้าก็สิ้นรัชกาลที่ ๑ มีเนื้อ
ความกล่าวกันว่า เมื่อในรัชกาลที่ ๒ นั้น เจ้าอนุแสดงความ
สามัคคีต่อราชการมาก หมั่นลงมาเฝ้าฯ แลเวลามาอยู่ใน
กรุงเทพฯ นั้น ถ้ามีราชการอันใดก็รับทำโดยแข็งแรง จึงเป็นผู้
ที่สนิทชิดชอบพระราชอัธยาศัย อยู่มาถึงบิเฑาะพ.ศ. ๒๓๖๒
มีข้าคน ๑ ชื่ออ้ายสา เกียดโง้ง ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษขนที่เมืองสา
วันทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง รวบรวมสมัครพรรคพวกได้หลายพัน
ยกเป็นกองทัพมาตีเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้านครจำปาศักดิ์

(หมาน้อย) สู้ไม่ได้ต้องทิ้งเมืองหนีมา จึงมีท้องตราสั่งให้เจ้า
 พระยานครราชสีมายกกองทัพออกไปปราบปราม และสั่งให้เจ้า
 อนุแตงกองทัพเมืองเวียงจันทน์ ลงมาช่วยปราบปรามด้วยอีก
 ทางหนึ่ง เจ้าอนุให้เจ้าราชบุตร (โย) ซึ่งเป็นบุตรคุมกองทัพลง
 มาตามท้องตรา กองทัพเมืองเวียงจันทน์ไปถึงเมืองนครจำปา
 ศักดิ์ ก่อนกองทัพเจ้าพระยานครราชสีมา เจ้าราชบุตรรับ
 ชะนะพวกขบถจับได้ตัวอายุสาเกียดโง้ง กับพรรคพวกเป็น
 อันมาก ส่งเข้ามาถวายยัง กรุงเทพฯ ฯ เมื่อเสร็จการปราบ
 ขบถครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรง
 พระราชดำริเห็นว่า พวกเจ้านายเมืองนครจำปาศักดิ์อ่อนแอจะ
 ให้ไปครองเมืองอีกก็คงรักษาเมืองไว้ไม่ได้ และครั้งนั้นเจ้าอนุ
 กราบทูลขอให้เจ้าราชบุตร (โย) เป็นเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์
 รับจะช่วยดูแลมิให้เกิดเหตุร้ายได้อีก จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ
 ตั้งเจ้าราชบุตร (โย) ให้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ ด้วยทรงไว้วาง
 พระราชหฤทัยในเจ้าอนุ เจ้าอนุจึงได้มีอำนาจตลอดดล้าแม่น้ำ
 โขงลง มาจนถึง ฝ่ายใต้ พอถึง รัชชกาลที่ ๓ เจ้าอนุทูลขอ
 ครอบครองลาวที่เมืองสระบุรีไม่ได้ตั้งประสงค์ก็เป็นขบถ ตั้ง
 ได้กล่าวมาในตอนเรื่องตำนานเมืองสระบุรี เมื่อเจ้าอนุยก
 กองทัพลงมาตั้งอยู่ที่เมืองนครราชสีมาครั้งนั้น สั่งให้กวาดต้อน
 กรมการและพวกพลเมืองชายหญิงเป็นเชลย จะเอาไปเมือง
 เวียงจันทน์ทั้งสิ้น คุณหญิงโมภรรยาพระยาปลัดก็ถูกกวาดต้อน
 ไปกับพวกครัวด้วย คุณหญิงโมนั้นเป็นหญิงที่กล้าหาญและมี

ความสามารถ จึงคิดอุบาย กับพวก กรมการและ ชาวเมือง
 นครราชสีมาที่ถูกจับไปด้วยกัน แกล้งทำกลัวเกรงประจบพวก
 เมืองเวียงจันทน์ที่คุมครัวไปให้ตายใจ แล้วทำเป็นบ่วยเจ็บให้
 ต่อนไปช้า ๆ ค่อยรวบรวมพวกครัวจนเห็นว่ากำลังมากด้วยกัน
 แล้ว พอถึงที่ตำบลทุ่งสำริดพักค้างคนอยู่ทนน เพลาดีกพวก
 ครัวก็พร้อมกันฆ่าพวกชาวเวียงจันทน์ที่ควบคุมไปตายเกือบหมด
 เก็บเอาเครื่องศาสตราวุธไว้สำหรับตัว แล้วหาที่ซั้ญมิตั่งค่าย
 มั่นอยู่ ณ ตำบลนั้น เจ้าอนุรุ้ความให้เจ้าสุทธิสารคุมกำลังไป
 ปราบพวกครัว พวกครัวก็จัดกันเป็นกระบวนทัพ กรมการ
 ผู้ใหญ่คุมพลผู้ชาย ตัวคุณหญิงไม้คุมพลผู้หญิง ยกออกตี
 กองทัพพวกชาวเวียงจันทน์แตกยับเยิน พอเจ้าอนุได้ข่าวว่า
 เจ้าราชวงศ์ลงมาทำการไม่สมประสงค์ แลที่กรุงเทพฯเตรียม
 กองทัพจะยกไป เจ้าอนุก็รีบล่าทัพกลับไปเมืองเวียงจันทน์หาได้
 พวกครัวเมืองนครราชสีมาไม่ โดยความชอบครั้งนั้นเมื่อเสร็จ
 การสงครามแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึง
 ทรงตั้งคุณหญิงไม้เป็นท้าวสุรนารีเหมือนนออย่าง พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงตั้งคุณหญิงจันภรรยาพระยา
 ถलगเป็นท้าวเทพสตรี โดยความชอบครั้งต่อสู้พะมารักษา
 เมือง ถलगไว้ได้ แต่ก่อน ฉะนั้น เมื่อปราบ ขบถ เวียงจันทน์
 รียบคาบแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด
 ให้เลิกประเทศราชเวียงจันทน์ แล้วแบ่งเขตต์แดนจัดตั้งเป็น
 หัวเมืองน้อยใหญ่ อย่างหัวเมืองชั้นในชั้นนอกหลายเมือง หัวเมือง

ทางแผ่นดินสูงที่มีอยู่ในบัดนี้ เช่นเมืองอุบลและเมืองร้อยเอ็จ
เมืองหนองคายเป็นต้น เป็นเมืองตั้งครั้งรัชกาลที่ ๓ โดย
มาก และต่อมาในรัชกาลที่ ๓ นั้น เมื่อทำสงครามกับญวนก็
ได้รพลเมืองนครราชสีมาเป็นกำลังสำคัญของราชการที่พตลอด
มาทุกคราว

ในรัชกาลที่ ๔ เป็นเวลาการค้าขายเจริญ ด้วยโปรดฯ
อนุญาตให้ไพร่บ้าน พลเมืองค้าขาย กับ นานา ประเทศได้ โดย
สะดวก การค้าขายที่เมืองนครราชสีมาตั้งต้นเจริญมาแต่นั้น
ด้วย เพราะมีพวกพ่อค้าพากันขึ้นไปตั้งรับซื้อสินค้าทางหัวเมือง
ตะวันออก คือหนังเขานองาแลใหม่เป็นต้น ส่งลงมา
จำหน่ายในกรุงเทพฯ และรับสินค้าต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ ไป
จำหน่ายทางหัวเมืองตะวันออก โดยวิธีการดังกล่าวมาในตอน
ที่ว่าด้วยเมืองสระบุรีนั้น เพราะเมืองนครราชสีมามีความเจริญ
ขึ้นในสมัยนั้น เมื่อรัฐบาลปรารถนาว่าจะมีราชธานีไว้ให้ห่าง
ทะเลอึกสักแห่ง ๑ เมืองนครราชสีมาจึงเป็นที่เลือกด้วย
ได้โปรดฯให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นไป
ทรงตรวจตรา พร้อมกับ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาที่สมุหพระกลาโหม แต่ไปทรงเห็นความ
ขัดข้องด้วยทางไปมากับกรุงเทพฯ ยิ่งกันดารนัก อีกประการ ๑
ว่าที่เมืองนครราชสีมาอยู่ข้างจะอดคุดน้ำ พระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงสร้างพระราชวังที่เมืองลพบุรี
หมายจะเอาเป็นราชธานีในเวลาต้องการ อย่างครั้ง สมเด็จพระ
พระนารายณ์มหาราช

ถึงรัชชกาลที่ ๕ เมื่อ พวกโจรฮ่อ มาย้าย เขตต์แดน เมือง
 หนองคายครั้งบ๊อ พ.ศ. ๒๔๑๗ ก็ดี แลในการปราบโจรฮ่อ
 คราว หลัง ๆ ต่อมา ก็ดี ได้ใช้ กำลังเมือง นครราชสีมา เป็น
 สำคัญในการทัพทุกคราว แต่ในส่วนวิธีการปกครองเมืองนคร
 ราชสีมา มาเริ่มจัดการเปลี่ยนแปลง เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๐
 (พ.ศ. ๒๔๓๔) เป็นต้นมาในปีนั้นโปรดฯ ให้รวมหัวเมืองทาง
 แผ่นดินสูงจัดเป็น ๓ มณฑล ตอนเหนือเรียกว่ามณฑลลาว
 พวน เอาเมืองหนองคายเป็นที่ว่าการมณฑล ๑ ตอนใต้
 เรียกว่ามณฑลลาวท้าว เอาเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นที่ว่าการ
 มณฑล ๑ ตอนกลางเรียกว่ามณฑลลาวกลาง เอาเมืองนคร
 ราชสีมาเป็นที่ว่าการมณฑล ๑ ทรงตั้งพระน้องยาเธอเป็น
 ข้าหลวงสำเร็จราชการ ทุก มณฑล คือ กรมหลวงประจักษ์
 ศิลปาคม เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น เป็นข้าหลวง
 ใหญ่มณฑลลาวพวน กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวง
 ใหญ่มณฑลลาวท้าว กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อยัง
 ดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวกลาง
 ต่อมา เมื่อ จัด หัวเมือง เป็น มณฑล เทศาภิบาล ทว่ หัง พระราช
 อาณาเขตต์เปลี่ยนนามมณฑลทั้ง ๓ นั้น มณฑลลาวพวน เปลี่ยน
 ชื่อเป็นมณฑลอุดร ตั้งที่ว่าการ ณ บ้านเดื่อหมากแข้ง ซึ่งยก
 ขึ้นเป็นเมืองอุดรราชธานีมณฑล ๑ มณฑลลาวท้าว เปลี่ยนชื่อ
 เป็นมณฑลอิสาน ตั้งที่ว่าการณเมืองอุบลราชธานีมณฑล ๑
 มณฑลนั้นต่อมาแยกออกเป็น ๒ มณฑล ตอนเหนือเรียกว่า

มณฑลร้อยเอ็จ ตั้งที่ว่าการณเมืองร้อยเอ็จมณฑล ๑ ตอนใต้
เรียกว่ามณฑลอุบล ตั้งที่ว่าการณเมืองอุบลราชธานีมณฑล ๑
ส่วนมณฑลลาวกลางนั้น เปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลนครราชสีมา
คงตั้งที่ว่าการณเมืองนครราชสีมาสืบมา

แต่การสำคัญที่สุด อันเนื่องด้วยเรื่องตำนานของเมือง
นครราชสีมา ซึ่งได้มีขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๕ นั้น คือการทำทาง
รถไฟตั้งแต่กรุงเทพฯ ไปจนถึงเมืองนครราชสีมา ทางรถไฟ
สายนี้ได้จับลงมือสร้างเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔)
สร้างสำเร็จได้เปิดใช้การถึงพระนครศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕
ถึงเมืองสระบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ และสร้างสำเร็จถึงที่สุดทาง
ณ เมือง นครราชสีมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปเปิดทางรถไฟถึงเมืองนครราชสีมา เมื่อ
วันที่ ๒๑ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๔๓)
ตั้งแต่มีรถไฟแล้ว เมืองนครราชสีมา ก็เจริญ รวดเร็วโดยลำดับ
มา จนตราบเท่าทุกวันนี้ ยุดิเรื่องตำนานเมืองนครราชสีมา
เพียงเท่านี้.

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์ ออมสิน

นายประวัตินไชยวณิชย์ ผู้พิมพ์โฆษณา

๑๐/๖/๘๔ ๕๐๐ เล่ม